

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ.: ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ-ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΔΙΚΑΙΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2021-2022

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
της Αικατερίνης Δ. Δίπλα
Α.Μ.: 7340152102004

**«Περιβαλλοντική Δικαιοσύνη και Ανθρώπινα
Δικαιώματα υπό το φως της νομολογίας του Ευρωπαϊκού
Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου»**

Επιβλέποντες:

- α) Γεώργιος Δελλής, Καθηγητής
Κλεονίκη Πουϊκλή, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια
- β) Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος, Καθηγητής
- γ) Ηλίας Πλακοκέφαλος, Διδάκτωρ

Αθήνα, Οκτώβριος 2022

Copyright © [*Δίπλα Αικατερίνη*, 2022]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τη συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Περίληψη

Ο σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναζητήσει στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου την ύπαρξη και τη σημασία μιας προσέγγισης για την προστασία του περιβάλλοντος βασισμένης στη θεωρία και το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Υπάρχει μια τάση σε εθνικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο να αναγνωρίζεται η αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρωπίνων δικαιωμάτων και προστασίας του περιβάλλοντος. Η εξέλιξη της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου φανερώνει την αποδοχή αυτής της αλληλεπίδρασης και δύναται να συμβάλει στη διαφύλαξη του περιβάλλοντος, την τόνωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την αυστηροποίηση της περιβαλλοντικής προστασίας. Μειονότητες που υφίστανται ιστορικά πολλαπλές διακρίσεις είναι πολύ πιθανό να βιώνουν επίσης περιβαλλοντικό ρατσισμό, φαινόμενο που στην Ευρώπη πλήττει κυρίως τις κοινότητες πολιτών Ρομά καταγωγής. Το ζήτημα αυτό έχει απασχολήσει περιορισμένα το ΕΔΔΑ σε σχέση με την πρόσβαση σε υπηρεσίες κοινής ωφελείας..

Λέξεις κλειδιά: ανθρώπινα δικαιώματα, προστασία του περιβάλλοντος, δικαίωμα στο υγιεινό περιβάλλον, νομολογία, περιβαλλοντική δικαιοσύνη, πρόσβαση στο νερό

Abstract

The purpose of the present thesis is to highlight the elaboration and importance of a human-rights approach to environmental protection especially in the jurisprudence of the European Court of Human Rights. There is a national, regional and international tendency to recognize the interaction between human rights and environmental protection. The evolution of the jurisprudence of the European Court of Human Rights shows the acceptance of this interaction and can contribute to the preservation of the environment, the strengthening of the human rights discourse and the tightening of environmental protection. Minorities that have historically experienced multiple discriminations are most likely to also experience environmental racism, a phenomenon that in Europe mainly affects Roma communities. This issue has been of limited concern to the ECtHR in relation to access to public utility services.

Keywords: human rights, environmental protection, right to a healthy environment, jurisprudence, environmental justice, access to water

Κυριότερες συντομογραφίες

Ελληνικές

αρ.:	αριθμός
άρθρ. :	Άρθρο
βλ.:	βλέπε
ΕΔΔΑ:	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΣΔΑ:	Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΜΚΟ:	Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις
παρ.:	παράγραφος
ΠΟΥ:	Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας
ΟΗΕ:	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
σελ.:	σελίδα

Ξενόγλωσσες

CESCR:	Committee on Economic, Social and Cultural Rights
COE:	Council of Europe
Doc.:	document
ECHR:	European Convention on Human Rights
ECtHR:	European Court of Human Rights
ECSR:	European Committee of Social Rights
ICJ:	International Court of Justice
FRA:	European Union Agency for Fundamental Rights
OHCHR:	Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights
UN:	United Nations
UNECE:	United Nations Economic Commission for Europe
UNEP:	United Nations Environment Programme
UNGA:	United Nations General Assembly
WHO:	World Health Organisation

Περιεχόμενα

Περίληψη	3
Abstract	4
Κυριότερες Συντομογραφίες	5
Εισαγωγή	7
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ Ανθρώπινα Δικαιώματα και Προστασία του Περιβάλλοντος: Από τη Διακήρυξη της Στοκχόλμης το 1972 στη Διακήρυξη 76/300 της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ	10
Κεφάλαιο πρώτο	
1.1 Ανάδυση μιας προσέγγισης βασισμένης στα ανθρώπινα δικαιώματα.....	11
1.2 Η ανάπτυξη του περιβαλλοντικού δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων.....	13
1.3 Η αναγνώριση του δικαιώματος στο περιβάλλον από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ.....	17
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ Το Δικαίωμα στο Περιβάλλον μέσα από τη νομολογία του ΕΔΔΑ	19
Κεφάλαιο δεύτερο	
2.1 Η ερμηνευτική μέθοδος και οι αρχές.....	19
2.2 ΕΣΔΑ και προστασία του περιβάλλοντος.....	20
2.3 Εύρος προστασίας.....	22
2.4 Το πρασίσιμα των δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ και οι θετικές υποχρεώσεις των κρατών.....	24
2.5 Διαδικαστικές περιβαλλοντικές υποχρεώσεις.....	32
2.6 Προοπτικές.....	35
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ Ζητήματα περιβαλλοντικής δικαιοσύνης: η περίπτωση των Ρομά κοινοτήτων στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη	40
Κεφάλαιο τρίτο	
3.1 Η περιβαλλοντική δικαιοσύνη και η περίπτωση της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.....	40
3.2 Η περιβαλλοντική δικαιοσύνη και το δικαίωμα στο νερό στο διεθνές δίκαιο.....	43
3.3 Περιβαλλοντική δικαιοσύνη και δικαίωμα στο νερό: παράδειγμα από τη νομολογία του ΕΔΔΑ.....	47
3.4 Πολιτικές αντιμετώπισης του περιβαλλοντικού ρατσισμού.....	52
Επίλογος	53
Βιβλιογραφία	55

Εισαγωγή

Η ανθρωπότητα βρίσκεται αντιμέτωπη με μια τριπλή πλανητική κρίση¹. Η κλιματική αλλαγή, η ρύπανση του περιβάλλοντος και η απώλεια της βιοποικιλότητας, φαινόμενα αλληλοσυνδεόμενα και προκαλούμενα από την ανθρώπινη δραστηριότητα, καθιστούν επιτακτική την ανάγκη να βρεθούν λύσεις άμεσα ώστε να συνεχίσει να υπάρχει ζωή στον πλανήτη. Σύμφωνα με το Γενικό Γραμματέα του Προγράμματος Περιβάλλοντος του ΟΗΕ², «η ανθρωπότητα έχει κηρύξει τον πόλεμο στη φύση» και τα αποτελέσματα της απερισκεψίας του ανθρώπινου είδους είναι ήδη φανερά στα ανθρώπινα δεινά, τις μεγάλες οικονομικές απώλειες και στη διάβρωση της ζωής στον πλανήτη. Τα ακραία καιρικά φαινόμενα και οι πυρκαγιές, η μόλυνση του νερού, του εδάφους και του αέρα, η αποψίλωση των δασών και η υπεραλιεία είναι μόνο μερικά από τα περιβαλλοντικά προβλήματα που επηρεάζουν το φυσικό περιβάλλον και την ανθρώπινη ζωή. Ο António Guterres έθεσε στην καρδιά του προβλήματος και το ζήτημα της ανισότητας: οι φτωχότεροι και οι πιο ευάλωτοι, ακόμη και στις πλούσιες χώρες, έρχονται αντιμέτωποι δριμύτερα και βαναυσότερα με τις επιπτώσεις της πλανητικής κρίσης.

Η ανθρώπινη υγεία και ευημερία και η πλήρης απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι αδύνατον να επιτευχθούν σε συνθήκες ανθυγιεινού περιβάλλοντος. Σύμφωνα με τον Π.Ο.Υ.³, περίπου το 24% των θανάτων παγκοσμίως συνδέονται με το περιβάλλον και τις συνθήκες διαβίωσης των κοινωνιών. Το δικαίωμα στη ζωή, στην υγεία, στο νερό, στην ιδιωτική ζωή και περιουσία και άλλα θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες είναι αδιάσπαστα από το δικαίωμα σε ένα υγιεινό περιβάλλον. Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, θα ακολουθήσουμε την ιστορική πορεία της σύνδεσης ανθρωπίνων δικαιωμάτων και περιβάλλοντος στη θεωρία και την πρακτική. Από τη δεκαετία του 1980, υπάρχει μια ευρεία αναγνώριση της σύνδεσης μεταξύ του περιβάλλοντος και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε διεθνές, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο. Στη θεωρία και νομολογία υπάρχουν τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις των περιβαλλοντικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σύμφωνα με την πρώτη προσέγγιση, η προστασία του περιβάλλοντος είναι απαραίτητη για την αποτελεσματική άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ σύμφωνα με τη δεύτερη, η άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κυρίως των διαδικαστικών, είναι ζωτικής σημασίας για την αποτελεσματική προστασία του περιβάλλοντος. Τέλος, κράτη, οργανισμοί και διεθνή όργανα ανθρωπίνων δικαιωμάτων επιχειρηματολογούν υπέρ της αναγνώρισης ενός αυτόνομου «δικαιώματος στο υγιεινό περιβάλλον». Με Διακήρυξη της, στις 28 Ιουλίου 2022 η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ αναγνώρισε επίσημα για πρώτη φορά το ανθρώπινο δικαίωμα

¹UN Climate Change, 'What is the triple planetary crisis?', διαθέσιμο στο: <https://unfccc.int/blog/what-is-the-triple-planetary-crisis>

²Harvey F. 02.12.2020, 'Humanity is waging war on nature, says UN secretary general', διαθέσιμο στο <https://www.theguardian.com/environment/2020/dec/02/humanity-is-waging-war-on-nature-says-un-secretary-general-antonio-guterres>

³WHO. 'Public health and environment', διαθέσιμο στο <https://www.who.int/data/gho/data/themes/public-health-and-environment>

στο καθαρό, υγιεινό και βιώσιμο περιβάλλον⁴. Η Διακήρυξη αυτή αναμένεται από πολλούς να πυροδοτήσει σημαντικές αλλαγές προς την κατεύθυνση της επίτευξης ενός βιώσιμου πλανήτη για όλους.

Η χρήση του εργαλείου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων χάριν της προστασίας του περιβάλλοντος εμφανίζεται στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων ήδη από τη δεκαετία του 1990 με την υπόθεση Powell και Rayner κατά Ηνωμένου Βασιλείου⁵. Έκτοτε το Δικαστήριο, αν και στην ΕΣΔΑ δεν περιλαμβάνεται το δικαίωμα στο περιβάλλον, έχει επεξεργαστεί πολλές περιβαλλοντικές υποθέσεις και έχει αναπτύξει μια εκτενή νομολογία για περιβαλλοντικά ζητήματα. Το Σεπτέμβριο του 2022, η Υπουργική Επιτροπή του Συμβουλίου της Ευρώπης με σύσταση της προς τα κράτη μέλη, επιβεβαίωσε για άλλη μια φορά την αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και προστασίας του περιβάλλοντος και υπέδειξε την ανάγκη αναγνώρισης σε εθνικό επίπεδο του ανθρώπινου δικαιώματος στο περιβάλλον⁶. Παρόλο που μια προσέγγιση των περιβαλλοντικών ζητημάτων βασισμένη στη θεωρία και την πρακτική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχει περιορισμούς ως προς τα αποτελέσματα που μπορεί να επιφέρει στη γενικότερη ποιότητα του περιβάλλοντος, παράλληλα είναι ένα σημαντικό συμπλήρωμα για το διεθνές δίκαιο και τις διεθνείς περιβαλλοντικές συνθήκες και δίνει ένα παραπάνω βήμα στους ανθρώπους να επιδιώξουν τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους. Στο δεύτερο κεφάλαιο, θα σκιαγραφήσουμε τη μέθοδο, τις αρχές ερμηνείας και το εύρος προστασίας που προσφέρει η ΕΣΔΑ σε περιβαλλοντικά ζητήματα, θα παρουσιάσουμε παραδείγματα από τη νομολογία και θα καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα σχετικά με τις προοπτικές εξέλιξης της νομολογίας.

Ένα μέρος της περιβαλλοντικής νομολογία του ΕΔΔΑ αφορά στην πρόσβαση σε υπηρεσίες νερού και αποχέτευσης, υπηρεσίες σημαντικές για την ανθρώπινη ζωή και για το περιβάλλον. Η καταπάτηση του δικαιώματος στο νερό ως αντικείμενο του διεθνούς δικαίου και της νομολογίας του ΕΔΔΑ συνδέεται με περιστατικά περιβαλλοντικής ανισότητας, άνισης έκθεσης σε περιβαλλοντικές ζημιές και άνισης κατανομής των περιβαλλοντικών οφελών. Τελικά σχετίζεται με το φαινόμενο του περιβαλλοντικού ρατσισμού τον οποίο υφίστανται συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες στην ευρωπαϊκή ήπειρο, όπως για παράδειγμα οι κοινότητες πολιτών Ρομά καταγωγής. Βάσει ερευνών, πολλοί πολίτες Ρομά καταγωγής στην Ευρώπη εξαναγκάζονται να κατοικούν σε περιοχές περιβαλλοντικώς υποβαθμισμένες, στερούνται της πρόσβασης σε βασικές υπηρεσίες κοινής ωφέλειας, υφίστανται χωρικό διαχωρισμό από τις υπόλοιπες κατοικίες της περιοχής με αποτέλεσμα την εδραίωση ενός φαύλου κύκλου υποβάθμισης των συνθηκών ζωής τους, της υγείας τους και του περιβάλλοντος. Σημαντικός παράγοντας που ευνοεί την ανάπτυξη και διαίωξη του περιβαλλοντικού ρατσισμού είναι οι προκαταλήψεις και οι διακρίσεις που ιστορικά

⁴International Institute for Sustainable Development (IISD). 03.08.2022, 'UNGA Recognizes Human Right to Clean, Healthy, and Sustainable Environment', διαθέσιμο στο: <https://sdg.iisd.org/news/unga-recognizes-human-right-to-clean-healthy-and-sustainable-environment/>

⁵Powell και Rayner κατά Ηνωμένου Βασιλείου, no. 9310/81, ΕΔΔΑ, απόφαση της 21^{ης} Φεβρουαρίου 1990

⁶ COE. 29.09.2022, 'The Committee of Ministers calls on member states to recognise the right to a clean, healthy and sustainable environment as a human right', διαθέσιμο στο <https://www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/-/committee-of-ministers-calls-on-member-states-to-recognise-the-right-to-a-clean-healthy-and-sustainable-environment-as-a-human-right>

υφίστανται οι μειονότητες των Ρομά πολιτών. Η ιστορική και κοινωνική αυτή διάσταση του ζητήματος απαιτείται να λαμβάνεται υπόψη από τους υπεύθυνους κατάρτισης πολιτικής και από τα Δικαστήρια κατά την εκδίκαση σχετικών υποθέσεων προκειμένου να μπορεί να επιτευχθεί πραγματικά περιβαλλοντική δικαιοσύνη. Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο, θα αναλύσουμε το δικαίωμα στο νερό στο διεθνές δίκαιο, θα αναζητήσουμε φαινόμενα περιβαλλοντικού ρατσισμού στην Ευρώπη και, με αφορμή μια απόφαση του ΕΔΔΑ, θα διερευνήσουμε τη σημασία της ανάδειξης της απαγόρευσης των διακρίσεων σε περιβαλλοντικές υποθέσεις.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ανθρώπινα Δικαιώματα και Προστασία του Περιβάλλοντος: Από τη Διακήρυξη της Στοκχόλμης το 1972 στη Διακήρυξη 76/300 της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ

Κεφάλαιο πρώτο

Η κλιματική αλλαγή, η υπερεκμετάλλευση των βιολογικών πόρων και η ρύπανση συνθέτουν, σύμφωνα με την Εκτελεστική Διευθύντρια του Προγράμματος των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον, την τριπλή πλανητική κρίση την οποία έχουμε να αντιμετωπίσουμε⁷. Αύξηση της θερμοκρασίας, λιώσιμο των πάγων και φυσικές καταστροφές είναι κάποια από τα φαινόμενα που βιώνουμε και θα βιώσουμε εντονότερα στο μέλλον εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής και της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Κάποιοι επιστήμονες έχουν ήδη μιλήσει για την ανάδυση μια νέας γεωλογικής εποχής- η Ανθρωπόκαινη- όπου οι ανθρώπινες δραστηριότητες, παρά οι γεωφυσικές δυνάμεις, κυριαρχούν και μεταβάλλουν τη Γη.

Ήδη από τη δεκαετία του 1970, λόγω της συσσώρευσης των οικολογικών προβλημάτων την οποία προκάλεσε διεθνώς η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη, αναπτύσσεται ο προβληματισμός για τη διάσταση του δικαιώματος στο περιβάλλον ως ανθρώπινου δικαιώματος⁸. Η περιβαλλοντική υποβάθμιση και οι συνέπειες της δεν γνωρίζουν σύνορα, πλήττουν όλο τον πλανήτη και ειδικά τις κοινότητες που είναι πιο ευάλωτες, γι' αυτό και η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί μέλημα της διεθνούς κοινότητας⁹. Η περιβαλλοντική υποβάθμιση έχει αρνητικές επιπτώσεις, άμεσες και έμμεσες, στην απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως του δικαιώματος στη ζωή, την υγεία, το φαγητό και άλλα¹⁰.

Παρακάτω θα διερευνήσουμε τις δυνατότητες και τα οφέλη μιας προσέγγισης της προστασίας του περιβάλλοντος βασισμένης στη θεωρία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και το νομικό καθεστώς του δικαιώματος σε ένα υγιεινό περιβάλλον. Θα ακολουθήσει μια περιγραφή του περιεχομένου του δικαιώματος στο περιβάλλον όπως αυτό έχει εντοπιστεί στις υποχρεώσεις που βαρύνουν τα κράτη για προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε περιβαλλοντικά ζητήματα. Τέλος, θα σκιαγραφήσουμε τις πιθανές θετικές συνέπειες που θα φέρει η πρόσφατη αναγνώρισή του με διακήρυξη της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ.

⁷ UNEP. 14.07.2020, 'The triple planetary crisis: Forging a new relationship between people and the earth', διαθέσιμο στο <https://www.unep.org/news-and-stories/speech/triple-planetary-crisis-forging-new-relationship-between-people-and-earth>

⁸ Σιούτη, Γ. Π. (2018) *Εγχειρίδιο Δικαίου Περιβάλλοντος*, 4η εκδ. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκουλα, σελ. 15

⁹ Council of Europe (2022) *Manual on Human Rights and the Environment: Principles emerging from the case law of the European Court on Human Rights and the conclusions and decisions of the European Committee of Social Rights*, 3rd ed., Strasbourg: Council of Europe, σελ. 9

¹⁰United Nations Human Rights Council (2021) Resolution 48/13: The human right to a clean, healthy and sustainable environment (18 Οκτωβρίου 2021)

1.1 Ανάδυση μιας προσέγγισης της περιβαλλοντικής προστασία βασισμένης στα ανθρώπινα δικαιώματα

Στην προσφάτως υιοθετηθείσα Διακήρυξη της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ¹¹ για το δικαίωμα στο υγιεινό περιβάλλον αναγνωρίστηκε οικουμενικά το δικαίωμα σε ένα καθαρό, υγιεινό και βιώσιμο περιβάλλον ως ανθρώπινο δικαίωμα. Σημειώθηκε επίσης αυτό που ήδη ο Πρώην Πρόεδρος του Διεθνούς Δικαστηρίου είχε υποστηρίξει το 1997 στην υπόθεση Gabčíkovo-Nagymaros, δηλαδή ότι η προστασία του περιβάλλοντος είναι «sine qua non» για την απόλαυση θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στη ζωή και την υγεία¹². Η Διακήρυξη αυτή αποτελεί μια ιστορική στιγμή τόσο για τη σκέψη και τη θεωρία που έχει αναπτυχθεί σχετικά με τη διασταύρωση ανθρωπίνων δικαιωμάτων και προστασίας του περιβάλλοντος, όσο και για τα κινήματα και τις κοινότητες που αγωνίζονται για περιβαλλοντική δικαιοσύνη.

Καθώς δεν υπάρχει ένας οικουμενικός ορισμός, το δικαίωμα στο υγιεινό περιβάλλον εμφανίζεται στα διάφορα εθνικά, περιφερειακά και διεθνή κείμενα με διάφορες μορφές. Τα περισσότερα διεθνή κείμενα μιλούν για το «δικαίωμα σε ένα υγιεινό περιβάλλον» ή για το δικαίωμα σε ένα περιβάλλον που επιτρέπει «την αξιοπρεπή ζωή και ευημερία¹³», ένα περιβάλλον κατάλληλο «για την υγεία και την ευημερία του¹⁴» ανθρώπου. Εθνικά συντάγματα αναγνωρίζουν το δικαίωμα σε ένα περιβάλλον «καθαρό», «ασφαλές», «οικολογικά ισόρροπο», «υγιεινό», «ευνοϊκό». Το κεντρικό νόημα όλων αυτών των χαρακτηρισμών είναι ότι υπάρχει μια θεμελιώδης αλληλεξάρτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με την προστασία του περιβάλλοντος¹⁵ και μια σύνδεση μεταξύ της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, των δικαιωμάτων και της προστασίας του περιβάλλοντος¹⁶. Ακόμη και για την κατηγοριοποίηση του δικαιώματος υπάρχουν διαφορετικές προσεγγίσεις. Το δικαίωμα στο υγιεινό περιβάλλον υποστηρίζεται ότι μπορεί να ανήκει είτε στα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, είτε στα οικονομικά και κοινωνικά ή στη γενιά των λεγόμενων συλλογικών δικαιωμάτων και δικαιωμάτων αλληλεγγύης¹⁷.

¹¹ United Nations General Assembly (2022) Resolution 76/300: The human right to a clean, healthy and sustainable environment (28 Ιουλίου 2022)

¹² Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia) [1997] Απόφαση, 1. C. J. Reports 1997, p. 7

¹³ United Nations Environment Programme. (1972) *Stockholm Declaration: Declaration on the Human Environment* (16 Ιουνίου 1972) διαθέσιμο στο <https://wedocs.unep.org/20.500.11822/29567> (28.10.2022) βλ. United Nations General Assembly. 1972, Resolutions 2994/XXVII, 2995/UVII & 2996/XXII

¹⁴ UNECE. (1998) *Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters* (25 Ιουνίου 1998), διαθέσιμο στο <https://unece.org/environment-policy/public-participation/aarhus-convention/text> Η Σύμβαση του Άαρχους για την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη Δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα, υπογράφηκε στις 25 Ιουνίου 1998, κυρώθηκε στην Ελλάδα με το ν. 3422/2005 (Α' 303)

¹⁵ IUCN. 29.10.2021, 'Right to a healthy environment', διαθέσιμο στο <https://www.iucn.org/news/world-commission-environmental-law/202110/right-a-healthy-environment>

¹⁶ Knox, J.H. (2018) *Framework Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligation relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment*, Report 37/39, Geneva: UN Human Rights Council διαθέσιμο στο <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/017/42/PDF/G1801742.pdf?OpenElement>

¹⁷ Birnie P., Boyle A.E. & Redgwell C. (2021) *International Law and the Environment*, 3rd. New York: Oxford University Press, σελ. 271

Σε αντίθεση με το διεθνές περιβαλλοντικό δίκαιο, το εργαλείο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εφαρμοζόμενο στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος θέτει στο επίκεντρο του κυρίως τον άνθρωπο, στοχεύει άμεσα σε ένα περιβάλλον κατάλληλο για τη διαβίωση και την ευημερία του και στις αρνητικές επιπτώσεις της υποβάθμισης του περιβάλλοντος στην υγεία, την προσωπική ζωή και την περιουσία του ανθρώπου¹⁸, είναι δηλαδή ένα εργαλείο με οπτική ανθρωποκεντρική. Το δικαίωμα στο περιβάλλον, ως δικαίωμα με θετικό περιεχόμενο, επιβάλλει υποχρεώσεις στα κράτη να αποτρέπουν τη ρύπανση που βλάπτει τη ζωή και την υγεία, με αποτέλεσμα μια δικαιωματική προσέγγιση να συμβάλει στο να τίθενται υψηλότερου επιπέδου πρότυπα ποιότητας περιβάλλοντος. Τέλος, συμβάλει στο να επιβάλλεται αποτελεσματικότερα το κανονιστικό πλαίσιο προστασίας, αφού οι κυβερνήσεις καθίστανται υπεύθυνες για την εφαρμογή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας και των δικαστικών αποφάσεων, για την κατοχύρωση δυνατοτήτων πρόσβασης στη δικαιοσύνη και για κάθε αποτυχία ρύθμισης της περιβαλλοντικής βλάβης, ακόμη και όταν η βλάβη προκαλείται από εταιρείες¹⁹. Η δικαιωματική προσέγγιση της προστασίας του περιβάλλοντος απηχεί και τα ζητήματα περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, αφού απαιτεί να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στα πιο ευάλωτα σε περιβαλλοντικές βλάβες κομμάτια του πληθυσμού²⁰. Το τελευταίο αυτό ζήτημα αυτό θα αναλυθεί εκτενέστερα στο τρίτο μέρος της παρούσας εργασίας.

Η Διακήρυξη της Στοκχόλμης (1972), η οποία υιοθετήθηκε από το πρώτο Συνέδριο του ΟΗΕ για το Περιβάλλον, αναμφισβήτητα σηματοδοτεί διεθνώς την αρχή της νομικής αναγνώρισης της αλληλεπίδρασης μεταξύ του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της προστασίας του περιβάλλοντος²¹. Στο προοίμιο της Διακήρυξης, αναγνωρίζεται ότι το φυσικό και το ανθρωπογενές περιβάλλον είναι απαραίτητα για την ευημερία του ανθρώπου και για την ικανοποίηση των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων- ακόμη και του δικαίωματος στη ζωή. Στην πρώτη αρχή αναφέρεται ότι «ο άνθρωπος έχει το θεμελιώδες δικαίωμα της ελευθερίας, της ισότητας και των κατάλληλων συνθηκών ζωής, σε ένα περιβάλλον ποιότητας που επιτρέπει μια αξιοπρεπή ζωή και ευημερία, και αυτός φέρει σοβαρή ευθύνη για την προστασία και τη βελτίωση του περιβάλλοντος για τις σημερινές και μελλοντικές γενιές»²². Έκτοτε, για τη φύση της σχέσης μεταξύ περιβάλλοντος και ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχουν αναπτυχθεί τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες είναι δυνατό να συνυπάρχουν²³. Για την πρώτη, το υγιεινό περιβάλλον αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ αντίστροφως η δεύτερη υπολαμβάνει τα ανθρώπινα

¹⁸ Bratspies, R. (2015) 'Do We Need a Human Right to a Healthy Environment?', *Santa Clara J. Int'l L.*, Volume 13, Issue.1, Pages 31-69

¹⁹ Boyle, A. (2012) 'Human Rights and the Environment: Where Next?', *European Journal of International Law*, Volume 23, Issue 3, August 2012, Pages 613-642

²⁰ Bratspies R., (2015)

²¹ Lambert, E. (2020) 'The Environment and Human Rights: Introductory Report to the High-Level Conference Environmental Protection and Human Rights', presented at the High-Level Conference Environmental Protection and Human Rights, 27 February 2020, Strasbourg διαθέσιμο στο <https://rm.coe.int/report-e-lambert-en/16809c827f>

²² Stockholm Declaration on the Human Environment (1972)

²³ Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). (2011) *Analytical study on the relationship between human rights and the environment, Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights*, UN Doc. A/HRC/19/34, Geneva: UN 16 Dec. 2011 διαθέσιμο στο <https://digitallibrary.un.org/record/718748?ln=en>

δικαιώματα ως εργαλεία για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, από διαδικαστική και ουσιαστική σκοπιά. Η τρίτη, τέλος, υποστηρίζει τη σύνδεση και ενσωμάτωση του περιβάλλοντος και των δικαιωμάτων κάτω από την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης. Οι τρεις αυτές προσεγγίσεις έχουν επηρεάσει τη διεθνή νομολογία και πολιτική και έχουν οδηγήσει στην ανάδειξη του αιτήματος για αναγνώριση ενός δικαιώματος στο υγιεινό περιβάλλον.

Από τη δεκαετία του 1980, και ειδικά με τη Συνδιάσκεψη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (1992) και την υιοθέτηση της Ατζέντας 21, τα Ηνωμένα Έθνη επιχείρησαν να συμβιβάσουν την οικονομική ανάπτυξη με την προστασία του περιβάλλοντος. Η Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη συμπεριέλαβε την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, έθεσε στο επίκεντρό της τον άνθρωπο και έδωσε έμφαση στα διαδικαστικά περιβαλλοντικά δικαιώματα, στα δικαιώματα πληροφόρησης και δημόσιας συμμετοχής των ενδιαφερόμενων πολιτών σε περιβαλλοντικά ζητήματα, καθώς και στην πρόσβαση σε αποτελεσματικές διοικητικές και δικαστικές διαδικασίες (αρχή 10). Ο ορισμός τελικά για τη βιώσιμη ανάπτυξη δόθηκε στην Παγκόσμια Σύνοδο Κορυφής για την Βιώσιμη Ανάπτυξη (Γιοχάνεσμπουργκ, 2002) και συμπεριέλαβε τρεις αλληλεξαρτώμενες και αλληλενισχυόμενες διαστάσεις: την οικονομική ανάπτυξη, την κοινωνική συνοχή και την περιβαλλοντική προστασία²⁴.

Κατωτέρω θα αναζητήσουμε τη θεμελίωση του δικαιώματος στο υγιεινό περιβάλλον στο διεθνές δίκαιο. Έχουν ακουστεί και απόψεις που υποστηρίζουν τη θεμελίωση του δικαιώματος στο περιβάλλον σε ηθικά επιχειρήματα σχετικά με την κεντρική σημασία που έχει το βιώσιμο φυσικό περιβάλλον για μια αξιοπρεπή ανθρώπινη ύπαρξη. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ανεξάρτητα από τη τυποποίηση του δικαιώματος στο υγιεινό περιβάλλον στο διεθνές δίκαιο, το δικαίωμα αυτό υπάρχει ήδη²⁵.

1.2 Η ανάπτυξη του περιβαλλοντικού δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ελλείπει μιας οικουμενικής αναγνώρισης από τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, οι υποχρεώσεις των κρατών για το σεβασμό και την προστασία του δικαιώματος σε ένα υγιεινό περιβάλλον έχουν αναπτυχθεί με βάση τρεις διαδρομές: η αναγνώριση του δικαιώματος σε περιφερειακό και εθνικό επίπεδο, η εφαρμογή άλλων δικαιωμάτων, όπως του δικαιώματος στη ζωή και την υγεία, σε περιβαλλοντικά ζητήματα και η συμπερίληψη διαδικαστικών δικαιωμάτων σε περιβαλλοντικές συμβάσεις²⁶.

²⁴ UN. (2002) *Report of the World Summit on Sustainable Development, Johannesburg, South Africa, 26 August-4 September 2002*, UN Doc. A/CONF.199/20(2002), New York : UN, 2002 Διακήρυξη 1, παρ.5 διαθέσιμο στο <https://digitallibrary.un.org/record/478154>

²⁵ Rodríguez-Garavito, C. (2017) 'A Human Right to a Healthy Environment? Moral, Legal and Empirical Considerations'. In John H. Knox & Ramin Pejan, eds. *The Human Right to a Healthy Environment*. Cambridge: Cambridge University Press.

²⁶ Knox, J. H. (2020) 'Constructing the Human Right to a Healthy Environment', *Annual Review of Law and Social Science*, Volume 16, October 2020 Pages 79-95

Αναγνώριση σε περιφερειακό και εθνικό επίπεδο

Σε περιφερειακή κλίμακα, ο Αφρικανικός Χάρτης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και των Λαών²⁷ αποτελεί την πρώτη παγκόσμια σύμβαση δικαιωμάτων που το 1981 αναγνώρισε το δικαίωμα του ανθρώπου σε ένα «γενικώς ικανοποιητικό περιβάλλον που ευνοεί την ανάπτυξη του» (άρθρο 24). Ακολούθως, το 1988 το Πρωτόκολλο του Σαν Σαλβαδόρ²⁸ (Πρωτόκολλο της Αμερικανικής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου) έδωσε στο δικαίωμα στο περιβάλλον χαρακτήρα ατομικού και όχι συλλογικού δικαιώματος αφού όρισε στο άρθρο 11 ότι «ο καθένας έχει το δικαίωμα να ζει σε ένα περιβάλλον καθαρό». Στο άρθρο 38 του Αραβικού Χάρτη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (2004) περιλαμβάνεται το δικαίωμα στο περιβάλλον ως συστατικό ενός ικανοποιητικού επιπέδου διαβίωσης και μιας αξιοπρεπούς ζωής²⁹. Στον Ασιατικό Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων³⁰ (1986) επίσης αναγνωρίζεται το δικαίωμα στο υγιεινό περιβάλλον.

Στον ευρωπαϊκό χώρο αντίθετα, ούτε η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), η οποία κατοχυρώνει τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, ούτε ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης (ΕΚΧ), ο οποίος αναγνωρίζει τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα, κατοχυρώνουν ένα αντίστοιχο δικαίωμα στο περιβάλλον. Παρόλ' αυτά, με ερμηνεία της η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων έχει συμπεριλάβει στο άρθρο 11 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη για την προστασία της υγείας το δικαίωμα για ένα υγιεινό περιβάλλον³¹. Η Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων έχει κρίνει ότι η αμέλεια του κράτους για τα περιβαλλοντικά ζητήματα μπορεί να συνιστά μη συμμόρφωση με τις υποχρεώσεις του για εκπλήρωση συγκεκριμένων δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται στο Χάρτη³². Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΔΑ), επίσης, έχει αναπτύξει μια εκτενή και συνεχώς εξελισσόμενη νομολογία η οποία δέχεται ότι η αποτελεσματική άσκηση κάποιων θεμελιωδών δικαιωμάτων εξαρτάται από το υγιεινό περιβάλλον.

Το δικαίωμα σε ένα υγιεινό περιβάλλον απολαμβάνει συνταγματική προστασία σε 100 χώρες. Άλλες χώρες έχουν υπογράψει περιφερειακές συμφωνίες που περιλαμβάνουν μια μορφή δικαιώματος στο υγιεινό περιβάλλον ή το υγιεινό περιβάλλον θεωρείται απαραίτητο σ'

²⁷ African Charter on Human and Peoples' Rights, (1981) διαθέσιμο στο <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49>

²⁸ Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social, and Cultural Rights, "Protocol of San Salvador", (1988) διαθέσιμο στο <http://www.oas.org/en/sare/social-inclusion/protocol-ssv/docs/protocol-san-salvador-en.pdf>

²⁹ Arab Charter on Human Rights (ArCHR), 2004, επανεκτύπωση σε 12 Int'l Hum.Rts. Rep.893 (2005), διαθέσιμο στο <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/83546/92341/F2093473234/ORG83546.pdf>

³⁰ Asean Human Rights Declaration, διαθέσιμο στο: https://asean.org/wp-content/uploads/2021/01/6_AHRD_Booklet.pdf

³¹ *Marangopoulos Foundation for Human Rights κατά Ελλάδας*, No. 30/2005, Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων, απόφαση της 6^{ης} Δεκεμβρίου 2006, παρ. 200.

³² Manual on Human Rights and the Environment, (2022) Περιλαμβάνει αρχές που προκύπτουν από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τα συμπεράσματα και τις αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής των Κοινωνικών Δικαιωμάτων

αυτές στοιχείο του δικαιώματος στη ζωή³³. Υποστηρίζεται ότι η κατοχύρωση συνταγματικού δικαιώματος στο υγιεινό περιβάλλον έχει οδηγήσει σε πιο αυστηρές δικαστικές αποφάσεις και περιβαλλοντική νομοθεσία και έχει τονώσει το ρόλο του κοινού στην περιβαλλοντική διακυβέρνηση³⁴. Επιπλέον, βάσει εμπειρικών δεδομένων, η υιοθέτηση ενός δικαιώματος στο υγιεινό περιβάλλον οδηγεί σε βελτίωση των ουσιαστικών περιβαλλοντικών συνθηκών και στην προώθηση της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης³⁵. Ωστόσο, ο τρόπος που το κάθε Σύνταγμα κατοχυρώνει το δικαίωμα διαφέρει τόσο ως προς τα στοιχεία που προστατεύει όσο και ως προς την οπτική του. Συνεπώς, από τη θεώρηση των συνταγματικών κατοχυρώσεων μπορούν να προκύψουν σημαντικά στοιχεία αναφορικά με το ποια είναι η έκταση, το περιεχόμενο και πώς θα εφαρμοστεί ένα οικουμενικό δικαίωμα στο υγιεινό περιβάλλον³⁶.

Έχει υποστηριχθεί ότι το δικαίωμα στο υγιεινό περιβάλλον έχει αποκτήσει τέτοιες βάσεις στο συγκριτικό συνταγματικό δίκαιο και έχει εξελιχθεί τόσο στη διεθνή και περιφερειακή νομική πραγματικότητα ώστε τελικά να αποτελεί ήδη διεθνές εθιμικό δίκαιο³⁷. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι πληρούνται τόσο η υποχρέωση της σχετικής κρατικής πρακτικής, όσο και η συνείδηση δικαίου, προϋποθέσεις που έχουν τεθεί στο άρθρο 38 της Σύμβασης της Βιέννης για το Δίκαιο των συνθηκών για την αναγνώριση του διεθνούς εθίμου.

Το «πρασίνισμα» ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Παρά την έλλειψη ενός παγκόσμια αναγνωρισμένου και αχώριστου δικαιώματος στο υγιεινό περιβάλλον, το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχει εφαρμοστεί σε περιβαλλοντικά ζητήματα. Όργανα των συμβάσεων του ΟΗΕ, περιφερειακά δικαστήρια, ειδικοί εισηγητές και άλλοι μηχανισμοί ανθρωπίνων δικαιωμάτων θεωρώντας ότι η περιβαλλοντική βλάβη συνεπάγεται την προσβολή διαφόρων δικαιωμάτων και ότι τα κράτη έχουν υποχρέωση όχι μόνο να αποφεύγουν την καταστρατήγηση των δικαιωμάτων αυτών αλλά και να λαμβάνουν μέτρα για την αποτελεσματική προστασία τους, έχουν οδηγηθεί το «πρασίνισμα» του δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων³⁸. Η προστασία του περιβάλλοντος αναδεικνύεται μέσα από το πρίσμα της βλάβης που προκαλεί η ανεξέλεγκτη περιβαλλοντική υποβάθμιση σε σημαντικές, διεθνώς προστατευόμενες αξίες όπως το δικαίωμα στη ζωή, ο σεβασμός στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή και την περιουσία³⁹. Το κανονιστικό περιεχόμενο του δικαιώματος στο

³³ Boyd, D. (2018) 'Catalyst for Change: Evaluating Forty Years of Experience in Implementing the Right to a Healthy Environment'. In J. Knox & R. Pejan (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (pp. 17-41). Cambridge: Cambridge University Press.

³⁴ Ibid. Boyd, D. (2018)

³⁵ Boyd D., Knox J. & Limon M. (2021) *#The Time is Now, The case for universal recognition of the right to a safe, clean, healthy and sustainable environment*, Universal Rights Group διαθέσιμο στο: https://www.universal-rights.org/wp-content/uploads/2021/02/2021_URG_R2HE_TIME_REPORT_MM.pdf

³⁶ Daly, E., & May, J. (2018) 'Learning from Constitutional Environmental Rights'. In J. Knox & R. Pejan (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (pp. 42-58). Cambridge: Cambridge University Press.

³⁷ Rodríguez-Garavito, C. (2017)

³⁸ Knox J.H., Pejan R.. (2018)1 'Introduction to the Human right to a Healthy Environment'. In J. Knox & R. Pejan (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (pp. 1-16). Cambridge: Cambridge University Press

³⁹ Birnie P., Boyle A.E. & Redgwell C. (2021) σελ.. 282

υγιεινό περιβάλλον μπορεί να κατασκευασθεί με βάση τη νομολογία των οργάνων ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των περιφερειακών δικαστηρίων⁴⁰.

Το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ ανέθεσε το 2012 σε έναν ανεξάρτητο ειδικό να ερευνήσει αποφάσεις και δηλώσεις δικαστηρίων ανθρωπίνων δικαιωμάτων και παγκοσμίων οργάνων, να μελετήσει τις υποχρεώσεις των κρατών στον τομέα των δικαιωμάτων του ανθρώπου οι οποίες σχετίζονται με την απόλαυση ενός ασφαλούς, καθαρού, υγιεινού και βιώσιμου περιβάλλοντος, να αναγνωρίσει τις καλύτερα εφαρμοζόμενες πρακτικές και τελικά να συγγράψει εκθέσεις⁴¹. Η ανάθεση επαναλήφθηκε το 2015 και το 2018 ο Ειδικός Εισηγητής παρουσίασε τις 16 αρχές-πλαίσιο για τα ανθρώπινα δικαιώματα και το περιβάλλον⁴² οι οποίες αντανακλούν την εφαρμογή των υφιστάμενων υποχρεώσεων για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο περιβαλλοντικό πλαίσιο⁴³. Οι αρχές αυτές περιλαμβάνουν συγκεκριμένες διαδικαστικές υποχρεώσεις των κρατών, όπως επίσης ουσιαστικές υποχρεώσεις ως προς την ποιότητα του περιβάλλοντος και την εφαρμογή των περιβαλλοντικών προτύπων έναντι επιχειρήσεων και ιδιωτικών παραγόντων. Ακόμη, οι υποχρεώσεις αφορούν την καταπολέμηση των διακρίσεων και την προστασία των δικαιωμάτων αυτών των προσώπων που βρίσκονται σε μεγαλύτερο κίνδυνο εξαιτίας της περιβαλλοντικής υποβάθμισης ή πλήττονται περισσότερο απ' αυτήν. Οι αρχές αυτές αντλούνται τόσο από συμβάσεις και δεσμευτικές αποφάσεις δικαστηρίων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όσο και από δηλώσεις οργάνων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Παρότι τα όργανα αυτά δεν εκδίδουν δεσμευτικές αποφάσεις, παρά ερμηνεύουν το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι δηλώσεις τους έχουν σημασία. Από την επαναληψιμότητα και τη συνοχή των ερμηνειών, όπως συνοδεύονται και από τις πρακτικές των κρατών, καθορίζονται εναργέστερα οι υποχρεώσεις των κρατών⁴⁴. Γι' αυτό και ο Ειδικός Εισηγητής του ΟΗΕ στην έκθεση του τελικά παροτρύνει τα κράτη να δεχτούν τις αρχές αυτές ως υπάρχον ή αναδυόμενο διεθνές δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Δικαιώματα σε πολυμερείς περιβαλλοντικές συμφωνίες και διαδικαστικά περιβαλλοντικά δικαιώματα

Στο προοίμιο της Συμφωνίας των Παρισίων για την κλιματική αλλαγή (2015) γίνεται αποκλειστική αναφορά στα ανθρώπινα δικαιώματα, για πρώτη φορά σε πολυμερή περιβαλλοντική συμφωνία,⁴⁵ και αναγνωρίζεται η αλληλεπίδραση μεταξύ της κλιματικής αλλαγής και των δικαιωμάτων. Η κλιματική αλλαγή αποδεικνύεται ως το σημαντικότερο περιβαλλοντικό πρόβλημα της εποχής μας, από το οποίο απειλούνται άμεσα η ανθρώπινη ζωή

⁴⁰ Orellana M. (2015) 'Reflections on the Right to a Healthy Environment: Comments on Rebecca Bratspies' Do We Need a Human Right to a Healthy Environment?', *Santa Clara J.Int'l L.*, Volume 13, Issue 1, Pages: 71-79

⁴¹ Knox, J.H. (2014) Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, UN Doc 25/53, Geneva : UN Human Rights Council διαθέσιμο στο <https://digitallibrary.un.org/record/768955>

⁴² Knox, J.H. (2018) Framework Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligation relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment.

⁴³ Knox, J.H. (2019) 'The Global Pact for the Environment: At the crossroads of human rights and the environment'. *RECIEL*. 2019, Volume 28, Issue 1, Pages: 40– 47

⁴⁴ Boyd D., Knox J.H. & Limon M. (2021)

⁴⁵ Knox J.H. & Pejan R.. (2018)

και η άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ιδιαίτερα απειλούνται οι πιο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, κάτι το οποίο αναγνωρίζεται από τη Συμφωνία⁴⁶.

Σε περιφερειακό επίπεδο, χρήζουν αναφοράς η Σύμβαση του Άαρχους (1998) και η Συμφωνία του Εσκαζού (2018), οι οποίες θέτουν λεπτομερείς υποχρεώσεις όσον αφορά στα διαδικαστικά περιβαλλοντικά δικαιώματα. Σ' αυτές, τα διαδικαστικά δικαιώματα συνδέονται άμεσα με το δικαίωμα στο περιβάλλον⁴⁷. Σύμφωνα με τις ανωτέρω συμβάσεις, τα κράτη υποχρεούνται να συλλέγουν και να διαθέτουν πληροφορίες, να διευκολύνουν τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη των αποφάσεων σχετικών με περιβαλλοντικά ζητήματα και να καθιστούν δυνατή την πρόσβαση στη δικαιοσύνη. Η Σύμβαση του Άαρχους για την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα, εμπνεόμενη από την αρχή 10 της Διακήρυξης του Ρίο (1992)⁴⁸ και την αρχή της περιβαλλοντικής δημοκρατίας⁴⁹, υιοθετήθηκε το 1998 από την Οικονομική Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για την Ευρώπη (UNECE) και έχει υπογραφεί από 47 μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεωρείται ότι έχει παγκόσμια σημασία και γι' αυτό το λόγο χρησιμοποιείται ως επιχείρημα από ακαδημαϊκούς προς απόδειξη του ότι το δικαίωμα στο υγιεινό περιβάλλον, ειδικά ως προς το σκέλος των διαδικαστικών δικαιωμάτων, αποτελεί εθνικό διεθνές δίκαιο⁵⁰. Κάποιοι υποστηρίζουν⁵¹ ότι η Σύμβαση του Άαρχους είναι στην πραγματικότητα μια σύμβαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων για το λόγο ότι ενισχύει το ήδη κατοχυρωμένο δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη, εκχωρεί δικαιώματα απευθείας στα άτομα και τέλος, τα κυριότερα στοιχεία της Σύμβασης- η πρόσβαση στην πληροφορία και τη δικαιοσύνη και η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων - έχουν ήδη ενσωματωθεί στο ευρωπαϊκό δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσα από τη νομολογία του ΕΔΔΑ⁵².

⁴⁶ Rajamani, L. (2018) 'Human Rights in the Climate Change Regime: From Rio to Paris and Beyond'. In J. Knox & R. Pejan (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (pp. 236-251). Cambridge: Cambridge University Press

⁴⁷ Boyd D., Knox J.H. & Limon M. (2021)

⁴⁸ United Nations Conference on Environmental and Development. (1992) *Rio Declaration on Environment and Development* (14.06.1992), διαθέσιμο στο https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CON.F.151_26_Vol.I_Declaration.pdf. Η αρχή 10 ορίζει ότι: «Τα περιβαλλοντικά ζητήματα αντιμετωπίζονται καλύτερα με τη συμμετοχή όλων των ενδιαφερόμενων πολιτών, στο αντίστοιχο επίπεδο. Σε εθνικό επίπεδο, κάθε άτομο έχει κατάλληλη πρόσβαση σε πληροφορίες σχετικές με το περιβάλλον τις οποίες κατέχουν οι δημόσιες αρχές, συμπεριλαμβανομένων πληροφοριών για επικίνδυνα υλικά και δραστηριότητες στην κοινότητα του, και την ευκαιρία να συμμετέχει στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Τα κράτη διευκολύνουν και ενθαρρύνουν την ευαισθητοποίηση και τη συμμετοχή του κοινού καθιστώντας τις πληροφορίες ευρέως διαθέσιμες. Πρέπει να παρέχεται αποτελεσματική πρόσβαση σε δικαστικές και διοικητικές διαδικασίες, συμπεριλαμβανομένων των προσφυγών και αποζημιώσεων.»

⁴⁹ United Nations Secretary-General. (2018) *Report of the Secretary-General 'Gaps in international environmental law and environment-related instruments: towards a global pact for the environment'*, παρ.14, διαθέσιμο στο <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/27070/SGGaps.pdf?sequence=3&isAllowed=y>

⁵⁰ Bratspies, R.M.. (2018) 'Reasoning Up to Human Rights: Environmental Rights as Customary International Law'. In J. Knox & R. Pejan (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (pp. 122-135). Cambridge: Cambridge University Press

⁵¹ Boyle, A. (2012) 'Human Rights and the Environment: Where Next?', *European Journal of International Law*, Volume 23, Issue 3, Pages 613-642

⁵² *Taşkin κ.ά. κατά Τουρκίας*, no. 46117/99, ΕΔΔΑ, απόφαση της 10^{ης} Νοεμβρίου 2004

1.3 Η αναγνώριση του δικαιώματος από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ

Τον Ιούλιο του 2022, η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ αναγνώρισε με Διακήρυξη⁵³ της το δικαίωμα σε ένα καθαρό, υγιεινό και βιώσιμο περιβάλλον ως ανθρώπινο δικαίωμα. Τόνισε ότι το δικαίωμα αυτό σχετίζεται με άλλα ανθρώπινα δικαιώματα και με το υπάρχον διεθνές δίκαιο και για την ικανοποίηση του απαιτεί την πλήρη εφαρμογή των περιβαλλοντικών συμβάσεων. Τέλος, η Γενική Συνέλευση προσκάλεσε τα κράτη, τους παγκόσμιους οργανισμούς και τις εταιρείες να κλιμακώσουν τις προσπάθειες ώστε να διασφαλιστεί ένα υγιεινό και βιώσιμο περιβάλλον για όλους. Το περιβάλλον αναγνωρίζεται ως ένα αγαθό δημοσίου συμφέροντος για τη διεθνή κοινότητα το οποίο τα κράτη οφείλουν να προστατεύσουν⁵⁴. Η Διακήρυξη ανήκει στην κατηγορία του soft law και δεν έχει δεσμευτικό χαρακτήρα. Παρόλα αυτά, η σημασία της είναι μεγάλη.

Διακηρύξεις σαν αυτή, έχουν στο παρελθόν θέσει τα θεμέλια για διεθνείς συμβάσεις και για εξελίξεις στα εθνικά δίκαια. Κατά κανόνα, η αναγνώριση ενός δικαιώματος σε παγκόσμιο επίπεδο ακολουθείται από την καθιέρωση υποχρεώσεων σύμφωνα με το δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁵⁵. Η αναγνώριση μπορεί να λειτουργήσει επιπλέον ως μοχλός πίεσης για τη συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος σε εθνικό επίπεδο και μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία νέων ενδίκων μέσων σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο⁵⁶. Εικάζεται ότι θα δοθεί μια πιο εκτεταμένη έμφαση στην ποιότητα του περιβάλλοντος και ότι θα ενταθούν οι προσπάθειες προστασίας από τα περιφερειακά όργανα και δικαστήρια τα οποία θα λαμβάνουν υπόψη την ποιότητα του περιβάλλοντος έναντι των οικονομικών και αναπτυξιακών προτεραιοτήτων των κρατών κατά τη στάθμιση συμφερόντων⁵⁷.

⁵³ UNGA, Resolution 76/300

⁵⁴ Boyle A. (2012)

⁵⁵ Knox J.H., Pejan, R. (2018) Αυτό συνέβη και με την Παγκόσμια Διακήρυξη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων την οποία ακολούθησαν ανάλογες υποχρεώσεις στα κράτη και καθιερώθηκαν μηχανισμοί συμμόρφωσης.

⁵⁶ Ibid. (2018)

⁵⁷ Boyle, A. (2012)

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ Το Δικαίωμα στο περιβάλλον μέσα από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Κεφάλαιο δεύτερο

Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) υπογράφηκε το 1950 και αποτελεί διεθνώς κορυφαίο κείμενο προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στα άρθρα της κατοχυρώνονται θεμελιώδη ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και ελευθερίες. Το Δικαστήριο έχει τονίσει⁵⁸ ότι η ΕΣΔΑ δεν είναι σχεδιασμένη να παρέχει γενική προστασία στο περιβάλλον και ότι υπάρχουν άλλα διεθνή και εθνικά όργανα πιο κατάλληλα για αντιμετώπιση περιβαλλοντικών ζητημάτων. Ωστόσο, η σύνδεση μεταξύ ανθρωπίνων δικαιωμάτων και περιβάλλοντος έχει πολλάκις υποστηριχθεί στη νομολογία του. Άλλωστε, «από τη δεκαετία του 1970 εμπεδώνονται διεθνώς όλο και περισσότερο η σημασία των περιβαλλοντικών ζητημάτων και της επίπτωσής τους στην ανθρώπινη ζωή»⁵⁹. Έτσι, μολονότι το δικαίωμα στο περιβάλλον δεν κατοχυρώνεται ρητά στην ΕΣΔΑ, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) έχει δεχτεί ότι διάφοροι περιβαλλοντικοί παράγοντες, όπως ο θόρυβος, η βιομηχανική ρύπανση, η διαχείριση των απορριμμάτων, η μόλυνση του νερού, ενδέχεται να έχουν επιπτώσεις στα ατομικά δικαιώματα και ακόμη ότι η αποτελεσματική άσκηση των κατοχυρωμένων δικαιωμάτων εξαρτάται σημαντικά από ένα υγιεινό περιβάλλον. Η Σύμβαση εξάλλου είναι ένα «ζωντανό κείμενο», ερμηνεύεται δυναμικά ώστε η προστασία που προσφέρει να ανταποκρίνεται στα σύγχρονα κοινωνικά δεδομένα και αντιλήψεις. Ως αποτέλεσμα, παρά την έλλειψη ενός αυτόνομου δικαιώματος στο περιβάλλον, διαφαίνεται από τη νομολογία του ΕΔΔΑ μια αναπτυσσόμενη αποδοχή της σύνδεσης μεταξύ της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του περιβάλλοντος.

2.1 Η ερμηνευτική μέθοδος και οι αρχές

Η Σύμβαση ερμηνεύεται σε συνάρτηση και κατά τρόπο σύμφωνο με τους σχετικούς κανόνες και τις αρχές του διεθνούς δικαίου⁶⁰. Το ΕΔΔΑ ακολουθεί μια τεολογική ερμηνεία των κανόνων με γνώμονα την αποτελεσματικότερη δυνατή προστασία των προβλεπόμενων δικαιωμάτων και σύμφωνα με τους ερμηνευτικούς κανόνες της Σύμβασης της Βιέννης. Η ερμηνεία αυτή έχει ως στόχο να διευρύνει την παρεχόμενη προστασία. Το ΕΔΔΑ οδηγήθηκε έτσι στην επέκταση της παρεχόμενης προστασίας της ΕΣΔΑ σε τομείς που δεν καλύπτονται ευθέως από τη Σύμβαση, όπως η προστασία του περιβάλλοντος, και στην ανάδυση της θεωρίας των θετικών υποχρεώσεων των κρατών σε σχέση με δικαιώματα όπως το δικαίωμα στη ζωή και στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή. Άλλωστε, όπως το Δικαστήριο έχει τονίσει πολλάκις, «η Σύμβαση έχει ως σκοπό να προστατεύσει δικαιώματα όχι θεωρητικά ή απατηλά, αλλά συγκεκριμένα και αποτελεσματικά»⁶¹. Όμως η ερμηνεία του Δικαστηρίου είναι και

⁵⁸ *Kyrtaros κατά Ελλάδος*, no. 41666/98, ΕΔΔΑ, απόφαση της 22ας Μαΐου 2003

⁵⁹ Ατομική γνώμη του δικαστή Cost στην υπόθεση *Hatton κ.ά. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, no. 36022/97, ΕΔΔΑ, απόφαση της 8^{ης} Ιουλίου 2003

⁶⁰ *Bankovic κ.ά. κατά Βελγίου*, no. 52207/99, ΕΔΔΑ, απόφαση της 12^{ης} Δεκεμβρίου 2001, παρά. 57

⁶¹ *Klass κ.ά. κατά Γερμανίας*, no. 5029/71, ΕΔΔΑ, απόφαση της 6^{ης} Σεπτεμβρίου 1978

δυναμική, αφού υποστηρίζεται ότι η Σύμβαση είναι ένα «ζωντανό κείμενο»⁶² που πρέπει να ερμηνεύεται υπό το φως των συνθηκών της σύγχρονης εποχής.

Με το 15^ο Πρωτόκολλο προστέθηκαν στο προοίμιο της Σύμβασης η αρχή της επικουρικότητας⁶³ και το δόγμα του περιθωρίου εκτίμησης των Κρατών μελών της Σύμβασης. Οι εν λόγω αρχές έχουν μεγάλη σημασία και στις ενώπιον του ΕΔΔΑ υποθέσεις που αφορούν στην περιβαλλοντική υποβάθμιση. Ο ελεγκτικός μηχανισμός του ΕΔΔΑ επεμβαίνει επικουρικά μόνο όταν το κράτος έχει αποτύχει να εκπληρώσει την πρωταρχική ευθύνη διασφάλισης των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που ορίζονται στη Σύμβαση, ασκώντας την εποπτική του δικαιοδοσία⁶⁴ για την εφαρμογή της Σύμβασης. Οι εθνικές αρχές βρίσκονται σε καλύτερη θέση να εκτιμήσουν τις συνθήκες που επικρατούν στο κράτος απ' ό,τι ένα διεθνές δικαστήριο, εάν είναι αναγκαίος και αναλογικός ο περιορισμός ενός δικαιώματος ή ποια μέτρα πρέπει να υιοθετηθούν για την προστασία ενός δικαιώματος. Για το λόγο αυτό καταλείπεται στο κράτος ένα λιγότερο ή περισσότερο ευρύ περιθώριο εκτίμησης για τις υιοθετούμενες πολιτικές⁶⁵.

2.2 ΕΣΔΑ και προστασία του περιβάλλοντος

Ελλείψει ενός αποκλειστικού δικαιώματος⁶⁶ στο περιβάλλον, οι περιβαλλοντικές υποθέσεις έχουν εξεταστεί από το Δικαστήριο επί τη βάση της παραβίασης άλλων δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στη Σύμβαση⁶⁷. Ενώπιον του Δικαστηρίου, άτομα έχουν προσφύγει υποστηρίζοντας ότι η ρύπανση, οι περιβαλλοντικές καταστροφές, οι βλάβες ή οι κίνδυνοι έχουν προσβάλει άμεσα κάποιο δικαίωμα τους, συνηθέστερα το δικαίωμα στη ζωή και την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, ή ότι τα δικαιώματά τους, συνηθέστερα το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και το δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, έχουν πληγεί από κάποια περιβαλλοντική πολιτική που ακολούθησε το κράτος. Άλλες υποθέσεις αφορούν στην παραβίαση του δικαιώματος της έκφρασης και του συνέρχεσθαι ή των διαδικαστικών περιβαλλοντικών δικαιωμάτων⁶⁸.

⁶² *Demir και Baykara κατά Τουρκίας*, no. 34503/97, ΕΔΔΑ, απόφαση της 12^{ης} Νοεμβρίου 2008, παρ. 68

⁶³ *Budayeva κ.ά. κατά Ρωσίας*, nos. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 and 15343/02, ΕΔΔΑ, απόφαση της 20^{ης} Μαρτίου 2008

⁶⁴ Morrow, K. (2019) 'The ECHR, Environment-Based Human Rights Claims and the Search for Standards', in SJ Turner, D Shelton, J Razzaque, O McIntyre and JR May (eds), 'Environmental Rights. The Development of Standards' Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 45

⁶⁵ Σισιλιάνος Λ.Α.. (2017) *Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2η εκδ., Νομική Βιβλιοθήκη, σελ 1-34

⁶⁶ Τον Σεπτέμβριο του 2021, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης συνέστησε την υιοθέτηση ενός πρόσθετου πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ και ένα πρόσθετο πρωτόκολλο στον ΕΚΧ προκειμένου να προστατευθεί αποτελεσματικότερα το δικαίωμα σε ένα ασφαλές, καθαρό, υγιές και βιώσιμο περιβάλλον, βλ. Parliamentary Assembly. (2021) *Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe*. Resolution 2396 (2021) (29 Σεπτεμβρίου 2021). Σύμφωνα με την άποψη που εκφράζεται από την Margow, η νομική πολυπλοκότητα του περιεχομένου αυτού του δικαιώματος και η πολιτική απροθυμία θέτουν εμπόδια στην υιοθέτηση ενός πρόσθετου πρωτοκόλλου βλ. Morrow, K. 2019. σελ. 57-59

⁶⁷ Scalia, V. (2015) *The European Court of Human Rights and Environmental Crime – Study in the framework of the efface research project*, διαθέσιμο στο www.efface.eu. (24.10.2022)

⁶⁸ Η κατάταξη των περιβαλλοντικών υποθέσεων σε τρεις κατηγορίες βλ. Kobylarz, N. (2018) "The European Court of Human Rights: An Underrated Forum for Environmental Litigation," in Tegner Anker, H. and Egelund Olsen, B. (eds) *Sustainable Management of Natural Resources: Legal Instruments and Approaches*. Cambridge: Intersentia, pp. 99–120

Το Δικαστήριο έχουν απασχολήσει υποθέσεις επί της δίκαιης ισορροπίας μεταξύ των κρατικών περιβαλλοντικών πολιτικών και της προσβολής των δικαιωμάτων των πολιτών, κυρίως του δικαιώματος στην ιδιοκτησία και του δικαιώματος στο σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής. Το Δικαστήριο έχει δεχτεί ότι το δικαίωμα στην ιδιοκτησία έχει θιγεί σε περιπτώσεις απαλλοτριώσεων γης στην Τουρκία⁶⁹, κατεδαφίσεων οικημάτων⁷⁰ σε προστατευόμενη περιοχή, σε περίπτωση έλλειψης αποζημίωσης⁷¹ και απαλλοτρίωσης γης με σκοπό την αναδάσωση στην Ελλάδα⁷², σε περίπτωση χαρακτηρισμού της έκτασης ως δάσος⁷³ και σε μια περίπτωση όπου το Ανώτατο Δικαστήριο της Βουλγαρίας επέβαλε σε μια περιβαλλοντική μη κυβερνητική οργάνωση να πληρώσει υπέρογκα δικαστικά έξοδα σε ένα εργοστάσιο πυρηνικής ενέργειας⁷⁴.

Το Δικαστήριο έχει εκδώσει αποφάσεις όπου η ρύπανση, οι περιβαλλοντικές καταστροφές, ή οι σημαντικές ενοχλήσεις και επιβαρύνσεις της υγείας που έχουν προκληθεί από επιβαρυντικές για το περιβάλλον δραστηριότητες και ρυπογόνες επιλογές αστικής ανάπτυξης έχουν απειλήσει ή προσβάλει το δικαίωμα στη ζωή (άρθρο 2) και το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής (άρθρο 8) ή ακόμη και την απαγόρευση των βασανιστηρίων (άρθρο 3). Υποθέσεις που αφορούν σε τοξικές εκπομπές από εργοστάσια πυρηνικής ενέργειας σε Ελβετία⁷⁵ και Γεωργία⁷⁶, εργοστάσια επεξεργασίας αποβλήτων και χωματερές σε Ιταλία⁷⁷, και Ισπανία⁷⁸, ορυχεία σε Τουρκία⁷⁹ και Ουκρανία⁸⁰, πλημμύρες⁸¹, έκθεση σε επικίνδυνες ουσίες⁸², ενοχλήσεις από αυξημένη κυκλοφορία σε αεροδρόμια⁸³ έχουν τύχει επεξεργασίας από το Δικαστήριο, αποδεικνύοντας ότι το ΕΔΔΑ μπορεί να προσφέρει ένα χρήσιμο επιπλέον πεδίο για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε περιβαλλοντικά ζητήματα⁸⁴. Η έκταση της συμβολής, ωστόσο, της νομολογίας αυτής στην προστασία του περιβάλλοντος και στην αντιμετώπιση των σύγχρονων περιβαλλοντικών ζητημάτων, όπως παραδείγματος χάριν

⁶⁹ *Turgut κ.ά. κατά Τουρκίας*, no. 4860/09, ΕΔΔΑ, απόφαση της 8^{ης} Ιουλίου 2008

⁷⁰ *N.A. κ.ά. κατά Τουρκίας*, no. 46827/99, ΕΔΔΑ, απόφαση της 11^{ης} Οκτωβρίου 2005

⁷¹ *ZANTE Marathonisi AE κατά Ελλάδας*, no. 14216/03, ΕΔΔΑ, απόφαση της 7^{ης} Δεκεμβρίου 2007

⁷² *Papastavrou κ.ά. κατά Ελλάδας*, no. 46372/99, ΕΔΔΑ, απόφαση της 10^{ης} Απριλίου 2003

⁷³ *Beinarovic κ.ά. κατά Λιθουανίας*, nos. 70520/10, 21920/10 and 41876/11, ΕΔΔΑ, απόφαση της 12^{ης} Σεπτεμβρίου 2018

⁷⁴ *National Movement Ekoglasnost κατά Βουλγαρίας*, no. 31678/17, ΕΔΔΑ, απόφαση της 15^{ης} Δεκεμβρίου 2020

⁷⁵ *Balmer-Schafroth κ.ά. κατά Ελβετίας*, no. 22110/93, ΕΔΔΑ, απόφαση της 26^{ης} Αυγούστου 1997;

Athanassoglou κ.ά. κατά Ελβετίας, no. 27644/95, ΕΔΔΑ, απόφαση της 6^{ης} Απριλίου 2000

⁷⁶ *Jugheli κ.ά. κατά Γεωργίας*, no. 38342/05, ΕΔΔΑ, απόφαση της 13^{ης} Ιουλίου 2017

⁷⁷ *Giacomeli κατά Ιταλίας*, no. 59909/00, ΕΔΔΑ, απόφαση της 2ας Νοεμβρίου 2006

⁷⁸ *López Ostra κατά Ισπανίας*, no. 16798/90, ΕΔΔΑ, απόφαση της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1994

⁷⁹ *Taşkin*. [2004].

⁸⁰ *Dubetska κ.ά. κατά Ουκρανίας*, No. 30499/03, ΕΔΔΑ, απόφαση της 10^{ης} Μαΐου 2011

⁸¹ *Murillo Saldias κ.ά. κατά Ισπανίας*, no. - 76973/01, ΕΔΔΑ, απόφαση της 28^{ης} Νοεμβρίου 2006; *Hadzhiyska κατά Βουλγαρίας*, no. 20701/09, ΕΔΔΑ, απόφαση της 15^{ης} Φεβρουαρίου 2012

⁸² *Brincat κ.ά. κατά Μάλτας*, nos. 60908/11, 62110/11, 62129/11, 62312/11 and 62338/11, ΕΔΔΑ, απόφαση της 24ης Ιουλίου 2014; *Howald Moor κ.ά. κατά Ελβετίας*, no. 41072/11, 52067/10, ΕΔΔΑ, απόφαση της 11^{ης} Ιουνίου 2014

⁸³ *Hatton*. [2003]

⁸⁴ Heiskanen, H.-E.. (2018) σελ 24.

της κλιματικής αλλαγής και της απώλειας της βιοποικιλότητας, αποτελεί αντικείμενο διαφωνίας από τη θεωρία⁸⁵.

2.3 Εύρος προστασίας

Η νομολογία του ΕΔΔΑ στις περιβαλλοντικές υποθέσεις προσφέρει ένα εκ των πραγμάτων ανθρωποκεντρικό πεδίο⁸⁶ για την προστασία του περιβάλλοντος. Όπως και άλλα διεθνή όργανα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η ΕΣΔΑ επικεντρώνεται στην επίδραση που έχουν οι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι στους ανθρώπους και όχι καθαρά στο περιβάλλον⁸⁷. Η προστασία που προσφέρει άλλωστε η ΕΣΔΑ, παρέχεται μόνο σε πρόσωπα και περιορίζεται σε παραβιάσεις δικαιωμάτων που η ίδια κατοχυρώνει. Όπως προκύπτει και από τα άρθρα 1 και 35, ο προσφεύγων για μια υπόθεση σχετική με περιβαλλοντική ζημία θα πρέπει να αποδείξει ότι διακυβεύεται κάποιο δικαίωμα του κατοχυρωμένο απ' την ΕΣΔΑ.

Όσον αφορά στο πεδίο εφαρμογής της ΕΣΔΑ, τα κράτη έχουν την υποχρέωση να διασφαλίζουν τα δικαιώματα των προσώπων που εμπίπτουν στη δικαιοδοσία τους και ειδικότερα κατά την άσκηση της δικαιοδοτικής τους εξουσίας, νομοθετικής, εκτελεστικής ή δικαστικής. Πολλάκις το Δικαστήριο έχει επισημάνει ότι οι υποχρεώσεις των κρατών βασίζονται κυρίως στην αρχή της εδαφικότητας⁸⁸ και μέχρι στιγμής το Δικαστήριο έχει δεχτεί υποθέσεις όπου η περιβαλλοντική ζημία λάμβανε χώρα στο έδαφος του κράτους μέλους. Ωστόσο, δεδομένου ότι το άρθρο 1 αναφέρεται σε «δικαιοδοσία» και όχι σε έδαφος, και δεδομένου ότι υπάρχει ήδη νομολογία⁸⁹ του Δικαστηρίου η οποία έχει δεχτεί την «έξω-εδαφική» εφαρμογή της Σύμβασης, δεν αποκλείεται η δυνατότητα να εφαρμοστεί η Σύμβαση σε υποθέσεις παραβίασης δικαιωμάτων από διακρατική περιβαλλοντική ζημία σύμφωνα με την αρχή της προσωπικής δικαιοδοσίας, ακόμη και σε περίπτωση που υπεύθυνος της παραβίασης είναι ιδιωτικός παράγοντας⁹⁰.

Ατομική προσφυγή ενώπιον του ΕΔΔΑ μπορούν να ασκήσουν άτομα, σωματεία και ενώσεις προσώπων, συμπεριλαμβανομένων των μη κυβερνητικών οργανώσεων⁹¹. Έννομο συμφέρον για άσκηση προσφυγής όμως δεν αναγνωρίζεται στις μελλοντικές γενιές. Το ΕΔΔΑ έχει χαρακτηρίσει ως «φύλακες της φύσης»⁹² τις μη κυβερνητικές οργανώσεις που

⁸⁵ Peters, B. (2020) 'The European Court of Human Rights and the environment'. In the Mead S., Samson B. Sobenes E. (eds.) *The Environment Through the Lens of International Courts and Tribunals*, The Hague: Asser Press

⁸⁶ Η ανθρωποκεντρική προσέγγιση εστιάζει στο ότι το περιβάλλον παρέχει τους φυσικούς πόρους για τη διατήρηση της ζωής και η προστασία του είναι σημαντική για την ανθρώπινη ζωή βλ. Feris, L. (2008) 'Constitutional Environmental Rights: An Under-Utilised Resource', *South African Journal on Human Rights*, 24:1, pages: 29-49

⁸⁷ Peters, B. (2020); Boyle, A. (2009). 'Environment and Human Rights', *Max Planck Encyclopedias of International Law [MPIL]*, Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law

⁸⁸ *Chagos Islanders κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, no. 35622/04, ΕΔΔΑ, απόφαση της 11^{ης} Δεκεμβρίου 2012, παρ. 70; *Hirsi Jamaa κ.ά. κατά Ιταλίας*, no. 27765/09, ΕΔΔΑ, απόφαση της 23^{ης} Φεβρουαρίου 2012, παρ. 71

⁸⁹ *Loizidou κατά Τουρκίας*, no. 15318/89, ΕΔΔΑ, απόφαση της 23^{ης} Μαρτίου 1995; *Al Skeini κ.ά. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, no. 55721/07, ΕΔΔΑ, απόφαση της 7^{ης} Ιουλίου 2011; *Al Jedda κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, no. 27021/08, ΕΔΔΑ, απόφαση της 7^{ης} Ιουλίου 2011

⁹⁰ Peters, B. (2020) Αρκεί να μπορεί να καταλογιστεί στο κράτος η διακρατική περιβαλλοντική ζημία που προκάλεσε ο ιδιωτικός παράγοντας.

⁹¹ Σισιλιάνος Λ. (2017). Άρθρο 34 ΕΣΔΑ. σελ 661-664

⁹² *Vides Aizsardzibas klubs κατά Λετονίας*, no. 57829/00, ΕΔΔΑ, απόφαση της 27^{ης} Μαΐου 2004

υπερασπίζονται το περιβάλλον και έχει αναγνωρίσει ότι η άσκηση των διαδικαστικών δικαιωμάτων τους είναι σημαντική ώστε να δύνανται να εκπληρώνουν το ρόλο τους στη δημοκρατική κοινωνία⁹³. Το Δικαστήριο έχει κρίνει παραβίαση του δικαιώματος στην έκφραση σε μια περίπτωση όπου δήμαρχος μήνυσε μια περιβαλλοντική οργάνωση για διάδοση πληροφοριών σχετικά με ένα περιβαλλοντικό ζήτημα⁹⁴ και παραβίαση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι σε περίπτωση άρνησης αναγνώρισης νομικής προσωπικότητας σε περιβαλλοντική ΜΚΟ στη Ρουμανία⁹⁵.

Οι προσφεύγοντες ενώπιον του ΕΔΔΑ πρέπει να πλήττονται προσωπικά και ευθέως από την προβαλλόμενη παραβίαση, πρέπει να είναι «θύματα παραβίασης» των κατοχυρωμένων δικαιωμάτων τους. Το ΕΔΔΑ, συνεπώς, επιβάλλοντας αυτήν την προϋπόθεση, αποκλείει την άσκηση «λαϊκών αγωγών» (*actio popularis*) που δεν έχουν σχέση με την ατομική παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων και είναι αφηρημένες ή επικαλούνται το δημόσιο συμφέρον⁹⁶. Η περιβαλλοντική υποβάθμιση και οι καταστροφές μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο του ΕΔΔΑ μόνο αν και εφόσον οι προσφεύγοντες υποστηρίζουν ότι έχουν παραβιαστεί τα ατομικά τους δικαιώματα. Έτσι, η «γενική υποβάθμιση του περιβάλλοντος» από μόνη της και οι επιπτώσεις της στην κοινότητα δεν αρκούν. Απαιτείται να υπάρχει αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ των δυσμενών επιπτώσεων στα πρόσωπα και της έκθεσής τους σε ρύπανση, κίνδυνο ή βλάβη και η σύνδεση αυτή να είναι σαφής. Ρόλο εδώ ενδέχεται να παίξουν και άλλοι παράγοντες, όπως η μακροχρόνια έκθεση σε κίνδυνο⁹⁷ ή η απόσταση γειτνίασης⁹⁸ από την επιβλαβή δραστηριότητα. Έχει υποστηριχθεί ότι η προσέγγιση του Δικαστηρίου για τη νομιμοποίηση άσκησης προσφυγής αντιστοιχεί σε μια περιορισμένη αντίληψη της ιδέας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αφού φαίνεται να παραβλέπει την ουσιώδη σύνδεση μεταξύ των ατομικών και συλλογικών συμφερόντων της κοινωνίας⁹⁹.

Παρακάτω, θα αναφερθούμε σε κάποια σημαντικά στοιχεία της νομολογίας του ΕΔΔΑ σχετικά με την περιβαλλοντική υποβάθμιση και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Θα αναδείξουμε σε ποια άρθρα της Σύμβασης έχει στηριχθεί η νομολογία και ποιο είναι το εύρος των περιβαλλοντικών κινδύνων που έχει αναγνωρίσει ότι μπορεί να οδηγήσουν σε παραβίαση των δικαιωμάτων. Ακολούθως, θα σκιαγραφήσουμε το περιεχόμενο των θετικών περιβαλλοντικών υποχρεώσεων του κράτους έτσι όπως έχουν περιγραφεί στη νομολογία.

⁹³ *Collectif stop melox et mox κατά Γαλλίας*, no. 75218/01, ΕΔΔΑ, απόφαση της 12^{ης} Ιουνίου 2007, παρ. 15

⁹⁴ *Vides Aizsardzibas klubs*. [2004]

⁹⁵ *Costel Popa κατά Ρουμανίας*, no. 47558/10, ΕΔΔΑ, απόφαση της 26^{ης} Απριλίου 2016

⁹⁶ *Ilhan κατά Τουρκίας*, no. 22277/93, ΕΔΔΑ, απόφαση της 27^{ης} Ιουνίου 2000, παρ. 52

⁹⁷ *Balmer-Schaffroth*. [1997]

⁹⁸ *Cordella κατά Ιταλίας*, nos. 54414/13. 54264/15, ΕΔΔΑ, απόφαση της 24^{ης} Ιανουαρίου 2019, παρ. 100 και επ.

⁹⁹ Francioni, F. (2010) 'International Human Rights in an Environmental Horizon', *European Journal of International Law*, Volume 21, Issue 1, Pages: 41–55

2.4 Το πρασίσιμα των δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ και οι θετικές υποχρεώσεις των κρατών

Τα κράτη οφείλουν να απέχουν από την καταπάτηση των δικαιωμάτων που προβλέπει η ΕΣΔΑ (άρθρο 1). Από τη νομολογία του ΕΔΔΑ έχει αναπτυχθεί επιπλέον το δόγμα των θετικών υποχρεώσεων του κράτους. Από τη δεκαετία του 1970, το Δικαστήριο έχει αναφερθεί στις θετικές υποχρεώσεις που φέρουν τα κράτη να λαμβάνουν όλα τα απαραίτητα μέτρα ώστε να αποτρέπονται οι παραβιάσεις δικαιωμάτων εντός της δικαιοδοσίας τους, είτε τα δικαιώματα απειλούνται από το ίδιο κράτος είτε από ιδιωτικούς παράγοντες¹⁰⁰. Η νομολογία του Δικαστηρίου για τις θετικές υποχρεώσεις των κρατών¹⁰¹ επεκτάθηκε και σε υποθέσεις σχετικές με περιβαλλοντικές ζημίες που μπορούν να οδηγήσουν σε παραβιάσεις δικαιωμάτων¹⁰². Μέρος της νομολογίας του ΕΔΔΑ σχετικής με την περιβαλλοντική προστασία αφορά και στην καταπάτηση των διαδικαστικών περιβαλλοντικών δικαιωμάτων των πολιτών¹⁰³.

Δραστηριότητες επικίνδυνες, τόσο για το περιβάλλον όσο και για την ανθρώπινη ζωή, μπορούν να εγείρουν τις θετικές υποχρεώσεις του κράτους για προστασία του δικαιώματος στη ζωή βάσει του άρθρου 2¹⁰⁴. Το κράτος μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνο για πράξη ή παράλειψη που θίγει τα ανθρώπινα δικαιώματα εξαιτίας περιβαλλοντικής ζημίας, ή και για δραστηριότητες που διεξήχθησαν από ιδιωτικούς παράγοντες¹⁰⁵. Η έκταση της υποχρέωσης του κράτους να λάβει νομικά ή/και πρακτικά μέτρα για την προστασία του δικαιώματος στη ζωή εξαρτάται από διάφορους παράγοντες, όπως είναι η βλαπτικότητα της δραστηριότητας, η προβλεψιμότητα του κινδύνου ζωής, η προέλευση του κινδύνου και η δυνατότητα για μετριασμό¹⁰⁶. Στη γνωστή υπόθεση, Öneriyildiz κατά Τουρκίας¹⁰⁷, το Δικαστήριο έκρινε ότι είχε παραβιαστεί το δικαίωμα του προσφεύγοντος στη ζωή, τόσο στο ουσιαστικό όσο και στο διαδικαστικό σκέλος του, μετά από έκρηξη που εκδηλώθηκε σε χώρο χωματερής κοντά στο σπίτι του. Το κράτος, το οποίο γνώριζε ή όφειλε να γνωρίζει τον επικείμενο κίνδυνο για τις ζωές των κατοίκων γύρω από τη χωματερή, δεν είχε λάβει τα κατάλληλα αποτρεπτικά του κινδύνου πρακτικά μέτρα, ενώ είχε παραλείψει να ενημερώσει τους κατοίκους για τον κίνδυνο

¹⁰⁰ Peters, B. (2018); *L.C.B. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, no 23413/94, ΕΔΔΑ, απόφαση της 9^{ης} Ιουνίου 1998, παρ. 36; *Paul and Audrey Edwards κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, no. 46477/99, ΕΔΔΑ, απόφαση της 14^{ης} Φεβρουαρίου 2002, παρ. 54

¹⁰¹ Για μια επισκόπηση των θετικών υποχρεώσεων των κρατών βλ. και Universite de Geneve. (2013) *‘Mapping Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment, Individual Report on the European Convention on Human Rights and the European Union’*, Report No. 14, Γενεύη: Global Studies Institute, Prepared for the Independent Expert on the Issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy, and Sustainable Environment, διαθέσιμο στο <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-environment/mapping-report> (20.10.2022)

¹⁰² *Lopez Ostra. [1994]*, παρ. 51

¹⁰³ Council of Europe. (2022) σελ 8

¹⁰⁴ *Öneriyildiz κατά Τουρκίας*, no. 48939/99, ΕΔΔΑ, απόφαση της 30^{ης} Νοεμβρίου 2004, παρ. 71, 73

¹⁰⁵ *Hattop. [2003]* παρ. 98; *Fadeyeva κατά Ρωσίας*, no. 55723/00, ΕΔΔΑ, απόφαση της 30ης Νοεμβρίου 2005, 89, 92, 94

¹⁰⁶ Για παράδειγμα, στην υπόθεση *Budayeva [2008]* παρ. 134-135, το Δικαστήριο έκρινε ότι σε περιπτώσεις απρόβλεπτων κινδύνων, στο κράτος καταλείπεται ευρύτερο περιθώριο εκτίμησης όσον αφορά στις θετικές υποχρεώσεις. Ειδικά στις περιπτώσεις φυσικών καταστροφών, λαμβάνεται υπόψη αν ο φυσικός κίνδυνος ήταν σαφώς αναγνωρίσιμος ή αν είχε επαναληφθεί στο παρελθόν.

¹⁰⁷ *Öneriyildiz. [2004]*.

που διέτρεχαν. Παράλληλα, το ισχύον κανονιστικό πλαίσιο υπήρξε ελλιπές. Το Δικαστήριο έκρινε ότι το κράτος έχει την πρωταρχική υποχρέωση να θέσει σε εφαρμογή ένα πλήρες κανονιστικό και διοικητικό πλαίσιο που να ρυθμίζει τις επικίνδυνες δραστηριότητες ώστε να μπορεί να αποτραπεί ο κίνδυνος για τη ζωή, καθώς και ότι έπρεπε να δοθεί έμφαση στο δικαίωμα του κοινού για πληροφόρηση σχετικά με τις επικίνδυνες δραστηριότητες¹⁰⁸. Το διαδικαστικό σκέλος του δικαιώματος στη ζωή επιβάλλει στα κράτη να διεξάγουν αμερόληπτες και ανεξάρτητες έρευνες προκειμένου να καταστεί εμφανής ο λόγος για τον οποίο δε λειτούργησε το ρυθμιστικό της δραστηριότητας πλαίσιο¹⁰⁹. Τέλος, το Δικαστήριο, εφαρμόζοντας την περιβαλλοντική αρχή του διεθνούς δικαίου «ο ρυπαίνων πληρώνει»¹¹⁰, έκρινε ότι οι υπεύθυνοι για την περιβαλλοντική ζημία θα έπρεπε να διωχθούν ποινικά¹¹¹.

Την υποχρέωση των κρατών να λάβουν μέτρα για την προστασία του δικαιώματος στη ζωή έχει κρίνει το ΕΔΔΑ και σε σχέση με φυσικές καταστροφές. Στην υπόθεση *Budayeva κ.ά. κατά Ρωσίας*¹¹², το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η παράλειψη των αρχών να ενημερώσουν τους ενδιαφερόμενους κατοίκους για τον προβλεπόμενο κίνδυνο (public's right to information) καθώς και η αποτυχία να εφαρμόσουν σωστά την εκκένωση και τις πολιτικές έκτακτης ανάγκης, συνιστούν παραβίαση του δικαιώματος στη ζωή των προσφευγόντων. Πρόσφατα (2020) ενώπιον του ΕΔΔΑ κατατέθηκαν δύο αγωγές που ανήκουν στην κατηγορία των λεγόμενων κλιματικών αγωγών. Με τις αγωγές αυτές, πολίτες, ομάδες πολιτών ή ενώσεις αμφισβητούν ενώπιον δικαστηρίου την αποτελεσματικότητα των μέτρων που έχουν ληφθεί από τα κράτη για την αντιμετώπιση της αύξησης της θερμοκρασίας του πλανήτη και της κλιματικής αλλαγής¹¹³. Στις αγωγές αυτές, οι προσφεύγοντες υποστήριξαν ότι το δικαίωμα τους στη ζωή κινδυνεύει εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής και ότι τα κράτη δεν έχουν λάβει ή έχουν λάβει ελλιπή μέτρα για τη μείωση των εκπομπών αερίων ρύπων¹¹⁴.

Λίγες αποφάσεις που αφορούν σε περιβαλλοντικές συνθήκες, και ιδίως σε συνθήκες κράτησης σε φυλακές, έχουν εξετασθεί επί τη βάση του άρθρου 3 για την απαγόρευση της απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης. Το άρθρο αυτό εφαρμόζεται όταν υφίσταται ένας ελάχιστος βαθμός σοβαρότητας της κακομεταχείρισης, ο οποίος εκτιμάται από το ΕΔΔΑ βάσει των πραγματικών περιστατικών της υπόθεσης. Κατόπιν το Δικαστήριο εκτιμά τον αιτιώδη σύνδεσμο¹¹⁵ μεταξύ της κακομεταχείρισης και των αρνητικών επιπτώσεων στην υγεία και τη σωματική ακεραιότητα του αιτούντος καθώς και τη σοβαρότητα των επιπτώσεων αυτών. Η εκτίμηση του Δικαστηρίου εξαρτάται από διάφορους παράγοντες όπως η διάρκεια της κακομεταχείρισης, οι επιπτώσεις της στη σωματική και ψυχική ακεραιότητα, και ενδεχομένως η ηλικία, το φύλο και η υγεία του αιτούντος¹¹⁶. Δυσμενείς συνθήκες κράτησης στις φυλακές μπορεί να θέσουν σε κίνδυνο την ανθρώπινη υγεία και ευημερία και το κράτος

¹⁰⁸ *Öneryildiz*. [2004]. παρ. 90

¹⁰⁹ *Öneryildiz*. [2004]. παρ. 94

¹¹⁰ Peters, B. 2018.

¹¹¹ *Öneryildiz*. [2004]. παρ. 93

¹¹² *Budayeva*. [2008]

¹¹³ Πουϊκλή, Κ. & Τσακαλογιάννη Ι. (2022). 'Ανασκόπηση της εμφάνισης και εξέλιξης των κλιματικών αγωγών στην Ευρώπη', *Περιβάλλον και Δίκαιο*, τεύχος 99, Ιανουάριος-Μάρτιος 2022

¹¹⁴ *KlimaSeniorinnen κατά Ελβετίας*, no. 53600/20, ΕΔΔΑ; *Duarte Agostinho κ.ά. κατά Πορτογαλίας κ.ά.*, no. 39371/20, ΕΔΔΑ

¹¹⁵ *L.C.B.* [1998]. παρ. 39

¹¹⁶ *Brândușe κατά Ρουμανίας*, no. 39951/08, ΕΔΔΑ, απόφαση της 27^{ης} Οκτωβρίου 2015, παρ. 26

οφείλει να λαμβάνει μέτρα ώστε να διασφαλίζονται αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης¹¹⁷ και να προστατεύονται τα άτομα από την έκθεση σε κινδύνους όταν αυτό απαιτεί η κατάσταση της υγείας τους, όπως για παράδειγμα το παθητικό κάπνισμα στην υπόθεση *Elefteriadis* κατά Ρουμανίας,¹¹⁸.

Οι περισσότερες «περιβαλλοντικές» αποφάσεις του ΕΔΔΑ αφορούν την προσβολή του δικαιώματος που κατοχυρώνεται στο άρθρο 8 για το σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής από περιβαλλοντικές ζημιές. Στην υπόθεση *López Ostra* κατά Ισπανίας, το Δικαστήριο επεσήμανε ότι η σοβαρή περιβαλλοντική μόλυνση μπορεί να εμποδίζει τον άνθρωπο από το να απολαμβάνει την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή και την κατοικία του σε τέτοιο βαθμό, ώστε να προσβάλει το δικαίωμα του άρθρου 8¹¹⁹. Οι περιβαλλοντικές ζημιές απαιτείται να εκπληρώνουν ένα σημαντικό βαθμό σοβαρότητας, ώστε να υπάρχει «σημαντική επέμβαση στην ιδιωτική σφαίρα των προσφευγόντων¹²⁰». Το δικαίωμα αυτό δεν εξασφαλίζει απλώς την κατοικία σαν φυσικό χώρο, αλλά εξασφαλίζει την ειρηνική απόλαυση αυτής χωρίς έξωθεν παρενοχλήσεις, όπως είναι η περιβαλλοντική ρύπανση ή ο υπερβολικός θόρυβος, συνθήκες οι οποίες μπορεί να διασαλεύουν την οικιακή ειρήνη¹²¹. Όπως διευκρινίζεται στην απόφαση *Kyrtatos* κατά Ελλάδος, το άρθρο 8 δεν καθιερώνει ένα γενικού χαρακτήρα δικαίωμα στο περιβάλλον και το κρίσιμο στοιχείο για να «καθορισθεί αν, υπό τις περιστάσεις της υπόθεσης, η μόλυνση του περιβάλλοντος θίγει ένα από τα δικαιώματα που εγγυάται η παρ. 1 του άρθρου 8 είναι η ύπαρξη επιβλαβούς επίδρασης στην ιδιωτική ή οικογενειακή ζωή ενός ατόμου, και όχι απλά και μόνο η γενική υποβάθμιση του περιβάλλοντος¹²²». Επομένως, για να υπάρξει παραβίαση του άρθρου αυτού, η ρύπανση θα πρέπει να επηρεάζει τη ζωή του ατόμου ή να υπάρχει κίνδυνος αυτή να επηρεαστεί άμεσα και σοβαρά¹²³, ακόμη και αν η υγεία του δεν απειλείται σοβαρά¹²⁴, και να προκύπτει από τις περιστάσεις ότι η ενόχληση που προκαλείται από τη ρύπανση είναι επαρκώς ουσιώδης. Στην υπόθεση *Fadeyeva* κατά Ρωσίας, το ΕΔΔΑ σημείωσε ότι για τη βαρύτητα της ενόχλησης, λαμβάνονται υπόψη διάφοροι παράγοντες¹²⁵ όπως η διάρκεια και η ένταση της, η επαναληπτικότητα, η ικανότητα των αρχών να επιβάλουν το περιβαλλοντικό δίκαιο, οι σωματικές και ψυχικές επιπτώσεις της καθώς και κατά πόσο η ενόχληση είναι αμελητέα σε σύγκριση με τις καθημερινές περιβαλλοντικές ενοχλήσεις που αντιμετωπίζει κανείς σε μια σύγχρονη πόλη¹²⁶. Επαρκής στενή σύνδεση με την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή μπορεί να θεμελιωθεί και όταν οι επικίνδυνες επιπτώσεις της δραστηριότητας είχαν εξεταστεί τα πλαίσια μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων¹²⁷.

¹¹⁷ *Florea* κατά Ρουμανίας, no. 37186/03, ΕΔΔΑ, απόφαση της 14^{ης} Δεκεμβρίου 2010

¹¹⁸ *Elefteriadis* κατά Ρουμανίας, no. 38427/05, απόφαση της 25^{ης} Ιανουαρίου 2011

¹¹⁹ *López Ostra*. [1994]

¹²⁰ *Fadeyeva*. [2005]. παρ. 69-70

¹²¹ Σισυλιάνος, Λ. 2017. σελ 405

¹²² *Kyrtatos*. [2003]. παρ. 53

¹²³ *Hatton*. [2003]. παρ. 96; *López Ostra*. [1994]. παρ. 51

¹²⁴ *Taşkin*. [2004]. παρ. 113; *López Ostra*. [1994], παρ. 51; *Brândușe*. [2015]; *Di Sarno* κατά Ιταλίας, no. 30765/08, ΕΔΔΑ, απόφαση της 10^{ης} Ιανουαρίου 2012, παρ. 108 «Το άρθρο 8 μπορεί να εφαρμοστεί ακόμη και σε περιπτώσεις απουσίας αποδείξεων σοβαρού κινδύνου για την υγεία των ανθρώπων»

¹²⁵ de Sadeleer, N. M. (2012) 'Enforcing EUCHR Principles and Fundamental Rights in Environmental Cases'. *Nordic Journal of International Law*, Volume 81, No. 1, Pages: 39-74, σελ. 66-67

¹²⁶ *Fadeyeva*. [2005]. παρ. 66-70

¹²⁷ *Taşkin*. [2004]. παρ. 17, 19 και 21; *Lemke* κατά Τουρκίας, no. 17381/02, ΕΔΔΑ, απόφαση της 5^{ης} Ιουνίου 2007, παρ. 36.

Υποστηρίζεται ότι η πρακτική του Δικαστηρίου να εξετάζει τη σοβαρότητα της ενόχλησης βάσει των περιστάσεων αποτελεί μια δικλείδα ασφαλείας ώστε να μην εφαρμόζεται το άρθρο περιοριστικά μόνο όταν το επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος είναι τόσο σημαντικά χαμηλό¹²⁸.

Η πρώτη παράγραφος του άρθρου 8 εξαγγέλλει το προστατευόμενο δικαίωμα, ενώ η δεύτερη προβλέπει τη δυνατότητα νόμιμου περιορισμού του. Αν και το άρθρο 8 έχει σκοπό κυρίως να προστατεύσει το δικαίωμα από αυθαίρετες επεμβάσεις των κρατικών αρχών, έχει γίνει δεκτό από το Δικαστήριο ότι σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να επιβάλει στο κράτος τη θετική υποχρέωση να λάβει μέτρα για την αποτελεσματική προστασία των κατοχυρωμένων ατομικών συμφερόντων¹²⁹. Οι υποχρεώσεις του κράτους υφίστανται είτε η περιβαλλοντική ζημία προκαλείται ευθέως από κρατικές ενέργειες, είτε από ενέργειες ιδιωτικών παραγόντων τις οποίες το κράτος παρέλειψε ή απέτυχε να ρυθμίσει¹³⁰. Στην υπόθεση *Hatton* κατά Ηνωμένου Βασιλείου, η οποία αφορούσε τον υπερβολικό θόρυβο από το διεθνές αεροδρόμιο του Heathrow, το Δικαστήριο έκρινε ότι παρά το γεγονός ότι για τη δραστηριότητα υπεύθυνος ήταν ένας ιδιωτικός φορέας, το άρθρο 8 εφαρμόζεται, αφού το κράτος απέτυχε να τη ρυθμίσει με τέτοιο τρόπο ώστε να αποφεύγεται ο υπερβολικός θόρυβος. Αντίστοιχα, στην υπόθεση *Guerra* κ.ά. κατά Ιταλίας, η παράλειψη των αρχών να λάβουν μέτρα ώστε να προστατεύσουν τους κατοίκους από τη βλαπτική δραστηριότητα παρακείμενου εργοστασίου κρίθηκε ότι αποτελεί παραβίαση του άρθρου 8.

Σε κάθε περίπτωση, είτε το ΕΔΔΑ εξετάζει την παρέμβαση των κρατικών αρχών σε ένα προστατευόμενο δικαίωμα, είτε την υποχρέωση λήψης θετικών μέτρων για την προστασία του δικαιώματος, οι εφαρμοστέες αρχές που διέπουν τις θετικές και αρνητικές υποχρεώσεις του κράτους είναι όμοιες¹³¹ και στις δύο περιπτώσεις τα κράτη πρέπει να επιτύχουν τη «δίκαιη ισορροπία» μεταξύ των αντικρουόμενων συμφερόντων. Το ζητούμενο από τις εθνικές αρχές, και για το οποίο τους καταλείπεται ορισμένο περιθώριο εκτίμησης, είναι να επιτυγχάνουν μια «δίκαιη ισορροπία» μεταξύ των ανταγωνιστικών συμφερόντων, του ατόμου από τη μία και της κοινότητας ως συνόλου από την άλλη. Η «δίκαιη ισορροπία», επιτρέπει στο Δικαστήριο, ανάλογα και με τις περιστάσεις να καθορίζει αν το κράτος έχει κρίνει εντός του κατάλληλου νομικού πλαισίου και έχει σταθμίσει επαρκώς τα περιβαλλοντικά και οικονομικά (ή άλλα) συμφέροντα. Βάσει αυτής, το Δικαστήριο μπορεί να αποφασίζει για τα όρια άσκησης των δικαιωμάτων, καθώς και για την ίδια την ύπαρξη και το εύρος των θετικών υποχρεώσεων των κρατών¹³². Πρόκειται για μια εξέταση τόσο κατ'ουσίαν, όπου το Δικαστήριο αναζητά τη δίκαιη ισορροπία στις αποφάσεις των κρατικών αρχών, όσο και κατά τη διαδικασία, αν

¹²⁸ Kobylarz, N. (2018)

¹²⁹ *Guerra* κ.ά. κατά Ιταλίας, no. 116/1996/735/932, απόφαση της 19^{ης} Φεβρουαρίου 1998, παρ. 58

¹³⁰ *Giacomelli*. [2006]. παρ. 78; de Sadeleer, N. M.. 2012. σελ. 64

¹³¹ *Fadeyeva*.. [2005]. παρ. 128; *Hatton*. [2003]. παρ. 99; *Guerra*. [1998]. παρ. 60; *Tătar κατά Ρουμανίας*, no 67021/01, ΕΔΔΑ, απόφαση της 27^{ης} Ιανουαρίου 2009, παρ. 88; Norwegian Institution for Human Rights (NIM). (2021) Report 'Climate and Human Rights', chapter 5 'The European Convention on Human Rights', διαθέσιμο στο

<https://www.nhri.no/en/report/climate-and-human-rights/5-the-european-convention-on-human-rights/> (20.10.2022)

¹³² Kobylarz, N. (2022) 'Balancing its way out of strong anthropocentrism: integration of 'ecological minimum standards' in the European Court of Human Rights' 'fair balance' review'. *Journal of Human Rights and the Environment*. Volume 13, Issue 0, Pages: 16-85

δηλαδή οι εθνικές αρχές σεβάστηκαν όλες τις διαδικαστικές εγγυήσεις και ήταν αμερόληπτες¹³³.

Οι θετικές υποχρεώσεις του κράτους βάσει του άρθρου 8 αλλά και του 2¹³⁴, έχουν ουσιαστικό και διαδικαστικό περιεχόμενο. Το κράτος καλείται να προβλέπει ποινές και να λαμβάνει μέτρα, παραδείγματος χάριν μέτρα για τον έλεγχο του θορύβου¹³⁵ ή τον μετριασμό των εκπομπών ρύπων σε ασφαλή επίπεδα, μέτρα για την αποζημίωση ή εγκατάσταση των θιγόμενων σε άλλη περιοχή¹³⁶, αλλά και να βεβαιώνεται ότι τα μέτρα αυτά είναι επαρκή¹³⁷, εφαρμόζονται και τηρούνται. Όσον αφορά στις επικίνδυνες δραστηριότητες, το κράτος οφείλει να προστατεύει τους πολίτες προβλέποντας το κατάλληλο κανονιστικό πλαίσιο γι' αυτές, ρυθμίζοντας την αδειοδότηση και τη λειτουργία της δραστηριότητας¹³⁸. Το Δικαστήριο έχει δεχτεί την αρχή της προφύλαξης και έχει θεωρήσει ότι το κράτος οφείλει να μην καθυστερεί να λαμβάνει τα κατάλληλα αποτρεπτικά μέσα για πιθανούς κινδύνους, ακόμη δηλαδή και όταν υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα για την πιθανή περιβαλλοντική ζημία¹³⁹. Σε γενικές γραμμές δηλαδή, το Δικαστήριο εξετάζει αν το κράτος είχε λάβει τα «απαραίτητα μέτρα» για την αποφυγή του κινδύνου¹⁴⁰, αν έχει παράσχει μια «αποτελεσματική λύση» στον κίνδυνο βλάβης και «αποτελεσματική προστασία» στον προσφεύγοντα¹⁴¹.

Μεταξύ των θετικών υποχρεώσεων του κράτους για προστασία του δικαιώματος στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, το Δικαστήριο έχει αναγνωρίσει και την παροχή πληροφόρησης στο θιγόμενο κοινό σχετικά με την πηγή ρύπανσης. Συγκεκριμένα, στην υπόθεση *Guerra* κατά Ιταλίας, το ΕΔΔΑ καταδίκασε την Ιταλία επειδή παρέλειψε να ενημερώσει επαρκώς του διαμένοντες στην περιοχή ενός εργοστασίου χημικών για τους κινδύνους που εγκυμονούσε για την υγεία τους η ρύπανση που προερχόταν από αυτό¹⁴². Στην ίδια θέση κατέληξε το ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Vilnes* κ.ά. κατά Νορβηγίας, αναφορικά με την παράλειψη της Νορβηγίας να βεβαιωθεί ότι οι επαγγελματίες δύτες λάμβαναν όλες τις απαραίτητες πληροφορίες σχετικά με τους πίνακες ταχείας αποσυμπίεσης, ώστε να είναι σε θέση να αξιολογήσουν τον κίνδυνο στον οποίο εκτίθεντο. Το ΕΔΔΑ έκρινε, λαμβάνοντας υπόψη το ρόλο της Διοίκησης στο να αδειοδοτεί επιχειρήσεις κατάδυσης και την έλλειψη επιστημονικών δεδομένων και την αβεβαιότητα εκείνης της εποχής σχετικά με τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις της νόσου αποσυμπίεσης, ότι οι αρχές έπρεπε να έχουν λάβει

¹³³ Kobylarz N, (2018).

¹³⁴ Σε υποθέσεις που αφορούν «επικίνδυνες δραστηριότητες», το δικαστήριο έχει κρίνει ότι τα δικαιώματα του άρθρου 2 και του 8 συμπίπτουν. (*Cordella*. [2019]. παρ. 94). Συνήθως το Δικαστήριο εξετάζει προσφυγές βάσει του άρθρου 2 όταν οι δραστηριότητες εμπεριέχουν ένα προφανή κίνδυνο για τη ζωή, ενώ βάσει του άρθρου 8 εξετάζονται προσφυγές για δραστηριότητες που περιλαμβάνουν μακροπρόθεσμο κίνδυνο για τη ζωή και τη φυσική ακεραιότητα (*Vilnes* κ.ά. κατά *Νορβηγίας* nos. 52806/09 and 22703/10, ΕΔΔΑ, απόφαση της 24^{ης} Μαρτίου 2014, παρ. 234).

¹³⁵ *Moreno Gomez* κατά *Ισπανίας*, no. 4143/02, ΕΔΔΑ, απόφαση της 16^{ης} Φεβρουαρίου 2005

¹³⁶ *Ledyagena* κ.ά. κατά *Ρωσίας*, Nos. 53157/99, 53247/99, 53695/00 and 56850/00, ΕΔΔΑ, απόφαση της 26^{ης} Μαρτίου 2007

¹³⁷ *Deés* κατά *Ουγγαρίας*, no. 2345/06, ΕΔΔΑ, απόφαση της 9^{ης} Φεβρουαρίου 2011; *Di Sarno*. [2012]. παρ. 111

¹³⁸ *Tătar*. [2009].

¹³⁹ *Tătar*. [2009]. παρ.109, 120

¹⁴⁰ *Fadeyeva*. [2005]. παρ. 129-130

¹⁴¹ *Brincat*. [2014]. παρ. 110

¹⁴² *Guerra*. [1998]. παρ. 60

προληπτικά μέτρα, ώστε να διασφαλίσουν ότι οι υπεύθυνες εταιρείες παρείχαν την αναγκαία πληροφόρηση στους δύτες¹⁴³.

Κατά πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ, αν μια κρατική απόφαση με επιπτώσεις στο περιβάλλον θεωρηθεί ότι επεμβαίνει στο δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, το Δικαστήριο ασκεί τον έλεγχο αναλογικότητας και εξετάζει αν η επέμβαση αυτή ήταν σύννομη, αν επεδίωκε νόμιμο σκοπό, όπως η οικονομική ανάπτυξη της χώρας¹⁴⁴, και αν ήταν αναγκαία για μια δημοκρατική κοινωνία, για παράδειγμα διασφαλίζει την εθνική ασφάλεια, τη δημόσια ασφάλεια και την οικονομική ευημερία της χώρας¹⁴⁵. Στο κράτος καταλείπεται ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης στο πώς θα ισορροπήσει τα αντικρουόμενα κοινωνικά και ατομικά συμφέροντα και η εξέταση του από το Δικαστήριο αντίστοιχα περιορίζεται¹⁴⁶. Το ΕΔΔΑ θεωρεί ότι εκ των πραγμάτων οι κρατικές αρχές είναι σε καλύτερη θέση να εκτιμήσουν τις τεχνικές και κοινωνικές όψεις των περιβαλλοντικών ζητημάτων και να καθορίσουν την καλύτερη πολιτική. Αυτός είναι και ο λόγος που το ΕΔΔΑ καταλείπει στα κράτη ευρύ περιθώριο εκτίμησης στο πώς θα συμμορφωθούν με τις προβλέψεις της Σύμβασης, αρκεί βεβαίως το ζήτημα να έχει εξεταστεί με δέουσα επιμέλεια από τις αρχές και να έχουν ληφθεί υπόψη όλα τα ανταγωνιστικά μεταξύ τους συμφέροντα¹⁴⁷. Στην υπόθεση *Kara κ.ά. κατά Πολωνίας*, που αφορούσε την αναδρομολόγηση της κυκλοφορίας κοντά στο σπίτι των αιτούντων κατά την κατασκευή ενός μεγάλου αυτοκινητόδρομου, η εξέταση του Δικαστηρίου απέδειξε ότι η παρατεταμένη έκθεση τους σε ανθυγιεινές συνθήκες και η αποτυχία των αρχών να λάβουν αποτελεσματικά μέτρα οδήγησαν στη διάρρηξη της δίκαιης ισορροπίας μεταξύ των αντικρουόμενων συμφερόντων και στην παραβίαση του δικαιώματος των αιτούντων σε απόλαυση της ιδιωτικής και οικογενειακής τους ζωής¹⁴⁸. Στην πραγματικότητα, το μεγαλύτερο μέρος της νομολογίας του ΕΔΔΑ αφορά την αποτυχία του κράτους να εφαρμόσει ή να τηρήσει την εθνική περιβαλλοντική του νομοθεσία¹⁴⁹. Ωστόσο, το παράνομο της ενέργειας λαμβάνεται από το Δικαστήριο ως μόνο ένας από τους παράγοντες κατά την εκτίμηση της τήρησης της δίκαιης ισορροπίας¹⁵⁰. Στην υπόθεση *Giacomelli κατά Ιταλίας*¹⁵¹, το Δικαστήριο θεώρησε ότι πέρα από την εξέταση της ουσιαστικής συμβατότητας των αποφάσεων των αρχών με το άρθρο 8, το Δικαστήριο πρέπει να εξετάζει και το αν κατά τη διαδικασία λήψης της απόφασης δόθηκε η δέουσα σημασία στα συμφέροντα των θιγομένων.

Το άρθρο 1 του Πρώτου πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ κατοχυρώνει το δικαίωμα στην περιουσία. Η προστασία της ιδιοκτησίας βάσει της ΕΣΔΑ δεν είναι απόλυτη και μπορεί να υπόκειται σε περιορισμούς. Μια επέμβαση στην περιουσία είναι δικαιολογημένη όταν πραγματοποιείται εν όψει εξυπηρέτησης δημοσίου συμφέροντος και σύμφωνα με το νόμο και τις αρχές του διεθνούς δικαίου. Σύμφωνα με το δόγμα του περιθωρίου εκτίμησης, η έννοια

¹⁴³ *Vilnes*. [2014]. παρ. 244

¹⁴⁴ *Powell and Rayner*. [1990]; *Hatton*. [2003]

¹⁴⁵ Σισιλιάνος, Λ.Α. (2017) σελ 371; *Hatton*. [2003]. παρ. 98; Gerards, J. 2019. *General Principles of the European Convention on Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 111

¹⁴⁶ Σισιλιάνος, Λ.Α. 2017. σελ 420

¹⁴⁷ *Fadeyeva*. [2005]. παρ. 128

¹⁴⁸ *Kara κ.ά. κατά Πολωνίας*, nos. 75031/13 and 3 others, ΕΔΔΑ, απόφαση της 28^{ης} Φεβρουαρίου 2022

¹⁴⁹ Pedersen, O.W. (2018) 'The European Court of Human Rights and International Environmental Law' Chapter 5 in John H Knox and Ramin Pejan (eds), *The Human Right to a Healthy Environment* (CUP 2018)

¹⁵⁰ *Fadeyeva*. [2005]. παρ. 98

¹⁵¹ *Giacomelli*. [2006]. παρ. 79

του δημοσίου συμφέροντος ερμηνεύεται ευρέως αφού οι αρμόδιες αρχές γνωρίζουν καλύτερα τις ανάγκες της κοινωνίας¹⁵². Ο ρόλος του Δικαστηρίου είναι να εξετάσει εάν, μέσα στο ευρύ περιθώριο εκτίμησης που καταλείπεται στο κράτος, έχει επιτευχθεί μια δίκαιη ισορροπία μεταξύ του γενικού συμφέροντος και του ατομικού δικαιώματος στην ιδιοκτησία. Η ισορροπία αυτή διαταράσσεται αν το άτομο στο οποίο ανήκει το προστατευόμενο δικαίωμα υφίσταται ένα «ειδικό και υπερβολικό βάρος»¹⁵³ ή αν η αξιολόγηση από τις αρμόδιες αρχές είναι αδικαιολόγητη¹⁵⁴. Η προστασία του περιβάλλοντος, η εφαρμογή χωροταξικών πολιτικών και πολιτικών συντήρησης του περιβάλλοντος, θεωρούνται λόγος δημοσίου συμφέροντος που μπορεί να δικαιολογήσει την επιβολή περιορισμών στην απόλαυση του δικαιώματος στην περιουσία¹⁵⁵. Στην υπόθεση *Hamer κατά Βελγίου*¹⁵⁶, το Δικαστήριο επεσήμανε ότι το περιβάλλον είναι ένα αγαθό του οποίου η προστασία απασχολεί συνεχώς και έντονα το κοινό και τις αρχές και ότι ως εκ τούτου, δε θα πρέπει οι οικονομικές επιταγές ή ακόμη και θεμελιώδη δικαιώματα, όπως της ιδιοκτησίας, να μπαίνουν ως προτεραιότητα σε σχέση με την προστασία του περιβάλλοντος. Αναδεικνύεται το περιβάλλον ως αγαθό δημοσίου συμφέροντος, ως έχον μια αξία *per se*, και η θέση αυτή του Δικαστηρίου απηχεί μια κοινή αντίληψη των μελών της κοινωνίας¹⁵⁷. Οι περιβαλλοντικές πολιτικές που έχουν αποφασιστεί θα πρέπει να εφαρμόζονται εγκαίρως και οι αρχές να βεβαιώνονται ότι εφαρμόζονται αποτελεσματικά¹⁵⁸. Ακόμη και σε περιπτώσεις έντονης παρέμβασης στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας, το Δικαστήριο ενόψει της προστασίας του περιβάλλοντος έχει κρίνει ότι δεν έχει επιβληθεί δυσανάλογο βάρος στους πληγέντες¹⁵⁹.

Η εγγύηση της πραγματικής και αποτελεσματικής άσκησης των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στη Σύμβαση συνεπάγεται την υποχρέωση του κράτους όχι μόνο να απέχει από ενέργειες που προσβάλλουν το δικαίωμα στην περιουσία, αλλά να αναλαμβάνει μέτρα, νομοθετικά ή πρακτικά, που να εξασφαλίζουν την ανενόχλητη άσκησή του. Το κράτος υποχρεούται να λαμβάνει μέτρα, ειδικά όταν υπάρχει άμεση σύνδεση μεταξύ των μέτρων που νομίμως αναμένει ο προσφεύγων από τις αρχές και της απόλαυσης της περιουσίας του¹⁶⁰, και τα μέτρα αυτά να είναι επαρκή και ανάλογα των περιστάσεων. Ειδικότερα, τα κράτη θα πρέπει να διασφαλίζουν ότι το δικαίωμα στην περιουσία προστατεύεται από το νόμο και ότι υπάρχουν τα κατάλληλα μέσα έννομης προστασίας σε περίπτωση παραβιάσεων, απώλειας ή βλάβης¹⁶¹. Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι στις περιπτώσεις των επικίνδυνων δραστηριοτήτων και, σε μικρότερο βαθμό, των φυσικών καταστροφών τα κράτη οφείλουν, αντιστοίχως με τις

¹⁵² *Fredin κατά Σουηδίας*, no. 12033/86, ΕΔΔΑ, απόφαση της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1991, παρ. 51

¹⁵³ *Depalle κατά Γαλλίας*, no. 34044/02, ΕΔΔΑ, απόφαση της 29^{ης} Μαρτίου 2010, παρ. 83

¹⁵⁴ *Kapsalis και Nima-Kapsali κατά Ελλάδος*, no. 20937/03, ΕΔΔΑ, απόφαση της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 2004

¹⁵⁵ *Pine Valley Developments Ltd κ.ά. κατά Ιρλανδίας*, no. 12742/87, ΕΔΔΑ, απόφαση της 29^{ης} Νοεμβρίου 1991, παρ. 57

¹⁵⁶ βλ. επίσης *Turgut*. [2008]. παρ. 90

¹⁵⁷ Heiskanen, H.-E. (2018) σελ 21

¹⁵⁸ *Hamer κατά Βελγίου*, no. 21861/03, ΕΔΔΑ, απόφαση της 27^{ης} Νοεμβρίου 2007, παρά. 79-80, βλ. επίσης *Turgut*. [2008], παρ. 90; *Depalle*. [2010]; *Bosset-Triboulet κ.ά. κατά Γαλλίας*, no. 34078/02, ΕΔΔΑ, απόφαση της 29^{ης} Μαρτίου 2010, παρ. 89

¹⁵⁹ *Depalle*. [2010]; *Bosset-Triboulet*. [2010]

¹⁶⁰ *Öneryildiz*. [2004]. παρ. 134; *Budayeva*. [2008]. παρ. 172

¹⁶¹ *Kursun κατά Τουρκίας*, no. 22677/10, ΕΔΔΑ, απόφαση της 30^{ης} Οκτωβρίου 2018, παρ. 114

θετικές υποχρεώσεις για την προστασία του δικαιώματος στη ζωή και την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή¹⁶², να λαμβάνουν τα απαραίτητα ρυθμιστικά και αποτρεπτικά μέτρα¹⁶³.

Η εξέταση της «δίκαιης ισορροπίας» έχει αναδειχθεί σε ένα «ευέλικτο εργαλείο¹⁶⁴» στη διάθεση του Δικαστηρίου, το οποίο του δίνει τη δυνατότητα να αποφασίζει αναλόγως την έκταση και το επίπεδο εξέτασης σε κάθε συγκεκριμένο ζήτημα. Η εκτίμηση του Δικαστηρίου για την έκταση του περιθωρίου αυτού¹⁶⁵ σε κάθε περίπτωση εξαρτάται από διάφορους παράγοντες, μεταξύ των οποίων είναι η φύση και η σημασία του συμφέροντος που διακυβεύεται και η ύπαρξη ενδεχομένως ενός ευρωπαϊκού consensus σε κάποιο ζήτημα. Στα περιβαλλοντικά ζητήματα, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι κατ' αρχήν το περιθώριο εκτίμησης που διαφυλάσσεται στα κράτη είναι ευρύ¹⁶⁶, αν και επισημαίνεται συχνά στη νομολογία του ότι η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί ζήτημα έντονης κοινωνικής ανησυχίας¹⁶⁷. Στην περίπτωση όπου το περιθώριο εκτίμησης είναι ευρύ, το κύριο μέλημα του ΕΔΔΑ είναι να διαβεβαιώσει ότι οι κρατικές αρχές κατά την εξισορρόπηση των συμφερόντων δεν ενήργησαν με μεροληπτικό τρόπο ή δεν προέβησαν σε προφανές σφάλμα κρίσης¹⁶⁸. Η «δίκαιη ισορροπία» αφορά τόσο διαδικαστικά όσο και ουσιαστικά ζητήματα. Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι τόσο η οικονομική ανάπτυξη του κράτους όσο και η προστασία του περιβάλλοντος και η διαφύλαξη της φύσης, αποτελούν για το Δικαστήριο θεμιτοί σκοποί για τον περιορισμό δικαιωμάτων. Το Δικαστήριο έχει επισημάνει ότι οι δύο αυτοί στόχοι είναι εξίσου σημαντικοί¹⁶⁹ και έχει επιφυλάξει το ίδιο ευρύ περιθώριο εκτίμησης στα κράτη τόσο όταν ο στόχος των πολιτικών τους ήταν η οικονομική ανάπτυξη όσο και η προστασία του περιβάλλοντος. Επομένως, η εξέταση της δίκαιης ισορροπίας γίνεται κατά περίπτωση και κατά υπόθεση. Το Δικαστήριο όμως¹⁷⁰ με τη χρήση αυτού του εργαλείου, πέρα από την εξέταση της κάθε συγκεκριμένης περίπτωσης, έχει την ικανότητα να θέσει τις ελάχιστες ουσιαστικές και διαδικαστικές προϋποθέσεις για τη λήψη αποφάσεων από τα κράτη.

2.5 Διαδικαστικές περιβαλλοντικές υποχρεώσεις

Το Δικαστήριο έχει δηλώσει πολλές φορές ότι η ΕΣΔΑ δε μπορεί να ερμηνευθεί και να εφαρμοστεί «εν κενώ», αλλά αντίθετα πάντα σε συνάρτηση και με τρόπο σύμφωνο προς τους σχετικούς κανόνες διεθνούς δικαίου¹⁷¹. Βάσει της άποψης αυτής, το ΕΔΔΑ έχει ερμηνεύσει την ΕΣΔΑ με τέτοιο τρόπο ώστε να κατοχυρώνει διαδικαστικά περιβαλλοντικά δικαιώματα¹⁷²

¹⁶² *Kursun*. [2018]. παρ. 115

¹⁶³ *Dimitar Yordanov κατά Βουλγαρίας*, no. 3401/09, ΕΔΔΑ, απόφαση της 6 Σεπτεμβρίου 2018; *Öneryildiz*. [2004]; *Budayeva*. [2008]

¹⁶⁴ Kobylarz, N. (2022)

¹⁶⁵ S. and Marper κατά Ηνωμένου Βασιλείου, nos. 30562/04 and 30566/04, ΕΔΔΑ, απόφαση της 4^{ης} Δεκεμβρίου 2008, παρ. 102; Gerards, J. (2019) σελ. 172

¹⁶⁶ *Powell and Rayner*. [1990]. παρ. 44 επ.; *Hatton*. [2003]. παρ. 97; *Giacomelli*. [2006]. παρ. 80; and *Mileva κ.ά. κατά Βουλγαρίας*, nos. 43449/02 and 21475/04, ΕΔΔΑ, απόφαση της 25^{ης} Νοεμβρίου 2010, παρ. 98

¹⁶⁷ *Fredin*. [1991]. παρ. 48; *Fadeyeva*. [2005]. παρ. 103; *Hamer*. [2007]. παρ. 79; *Turgut*. [2008]. παρ. 90

¹⁶⁸ *Hatton*. [2003]. παρ. 98- 99; Kobylarz, N. 2018. σελ. 115

¹⁶⁹ *Hamer*. [2007]. παρ. 79; *Turgut*. [2008]. παρ. 90;

¹⁷⁰ Kobylarz, N. (2022), σελ. 14

¹⁷¹ *Hassan κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, no. 29750/09, ΕΔΔΑ, απόφαση της 16^{ης} Σεπτεμβρίου 2014, παρ. 100

¹⁷² *Tătar*. [2009]. παρ. 88

και αντίστοιχα από αυτά να προκύπτουν κρατικές υποχρεώσεις όσον αφορά στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων που αφορούν το περιβάλλον. Ιδιάζουσα θέση στη νομολογία του ΕΔΔΑ κατέχει η Σύμβαση του Άαρχους¹⁷³ υπό το φως της οποίας έχει ερμηνευθεί η ΕΣΔΑ σε πολλές υποθέσεις που αφορούν περιβαλλοντικά ζητήματα, ακόμη και αν το κράτος κατά του οποίου στρέφεται ο αιτών δεν έχει υπογράψει τη Σύμβαση του Άαρχους, όπως για παράδειγμα η Τουρκία. Στην υπόθεση *Taskin* κατά Τουρκίας, το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι η συμμετοχή των πιθανώς θιγομένων από περιβαλλοντικές βλάβες στη λήψη αποφάσεων είναι στοιχείο απαραίτητο για τη συμμόρφωση με το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ και το άρθρο 6 της Σύμβασης του Άαρχους¹⁷⁴, ενώ επίσης έκρινε ότι το κράτος θα πρέπει να λαμβάνει αποφάσεις για τη δίκαιη ισορροπία μεταξύ των ανταγωνιστικών συμφερόντων μόνο μετά από την κατάλληλη έρευνα και εκτίμηση των επιπτώσεων της απόφασης στο περιβάλλον και στα δικαιώματα των προσώπων¹⁷⁵.

Προκειμένου να προστατεύονται τα διαδικαστικά δικαιώματα που προκύπτουν από την ΕΣΔΑ, τα κράτη οφείλουν, όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, να καθιστούν δυνατή τη συμμετοχή του κοινού στη διαδικασία λήψης αποφάσεων¹⁷⁶ και να παρέχουν πληροφόρηση στο θιγόμενο κοινό για τις δυσμενείς περιβαλλοντικές επιπτώσεις κάποιας δραστηριότητας¹⁷⁷. Σχετικά με το διαδικαστικό περιεχόμενο των κρατικών υποχρεώσεων, το Δικαστήριο εξετάζει αν στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων δόθηκε η δέουσα σημασία στα συμφέροντα των ατόμων¹⁷⁸. Οι διαδικαστικές απαιτήσεις στοχεύουν στην αποτροπή επέλευσης του κινδύνου και περιλαμβάνουν την υποχρέωση του κράτους να διεξάγει τις απαραίτητες έρευνες και μελέτες ώστε να προβλέπονται και αξιολογούνται εκ των προτέρων οι βλαπτικές επιπτώσεις μιας δραστηριότητας στο περιβάλλον και τα δικαιώματα¹⁷⁹ και να μπορεί να επιτευχθεί μια δίκαιη ισορροπία μεταξύ των αντικρουόμενων συμφερόντων. Οι πληροφορίες αυτές πρέπει να είναι ελεύθερα προσβάσιμες ώστε να μπορούν οι πολίτες να αξιολογούν εκ των προτέρων τον κίνδυνο στον οποίο εκτίθενται, ακόμη και όταν υπάρχει αβεβαιότητα ως προς τον κίνδυνο¹⁸⁰. Τέλος, οι πολίτες πρέπει να έχουν πρόσβαση στη δικαιοσύνη για κάθε απόφαση, πράξη ή παράλειψη κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης που δεν έλαβε επαρκώς υπόψη τα συμφέροντα ή τις απόψεις τους¹⁸¹.

Στο άρθρο 6 της ΕΣΔΑ κατοχυρώνεται το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη, ένα σημαντικό διαδικαστικό δικαίωμα που έχει απασχολήσει το ΕΔΔΑ σε περιβαλλοντικές υποθέσεις, κυρίως σε περιπτώσεις που κάτοικοι κάποιας περιοχής ή μη κυβερνητικές οργανώσεις¹⁸² έχουν στερηθεί τη δυνατότητα προσφυγής κατά επικίνδυνων ή πιθανώς επικίνδυνων δραστηριοτήτων ενώπιον δικαστηρίου¹⁸³ ή έχουν τύχει πλημμελούς δικαστικής

¹⁷³ *Tătar*. [2009]. παρ. 118; *Taşkin*. [2004]. παρ. 99; *Brândușe*. [2015]. παρ. 27, *Di Sarno*. [2012]. παρ. 107

¹⁷⁴ *Taşkin*. [2004]. παρ. 118; *Tătar*. [2009]. παρ. 88

¹⁷⁵ *Taşkin*. [2004]. παρ. 119

¹⁷⁶ *Grimkoskaya κατά Ουκρανίας*, no. 38182/03, ΕΔΔΑ, απόφαση της 21^{ης} Ιουλίου 2011, παρ. 72

¹⁷⁷ *Guerra*. [1998]. παρ.58-60

¹⁷⁸ *Taşkin*. [2004]. παρ. 115 επ., *Hatton*. [2003]. παρ. 99

¹⁷⁹ *Taşkin*. [2004]. παρ. 119

¹⁸⁰ *Guerra*. [1998]. Παρ. 60; *McGinley and Egan κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, nos. 21825/93 and 23414/94, ΕΔΔΑ, απόφαση της 9^{ης} Ιουνίου 1998, παρ. 97

¹⁸¹ *Hatton*. [2003]. παρ. 127

¹⁸² *L'Érablière asbl κατά Βελγίου*, no. 49230/07, ΕΔΔΑ, απόφαση της 24ης Φεβρουαρίου 2009

¹⁸³

προστασίας¹⁸⁴. Σε πολλές περιπτώσεις, δικαστικές αποφάσεις σχετικές με επικίνδυνες δραστηριότητες μένουν ανεφάρμοστες, με αποτέλεσμα να παραβιάζεται το δικαίωμα στη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης¹⁸⁵ ή η Διοίκηση δε συμμορφώνεται με αυτές¹⁸⁶. Το άρθρο αυτό έχει ερμηνευθεί από το Δικαστήριο ώστε να περιλαμβάνει και την έγκαιρη εκτέλεση των αποφάσεων και την αρχή της ισοπλίας. Στις υποθέσεις σχετικές με περιβαλλοντικά ζητήματα, το άρθρο αυτό εφαρμόζεται όταν υπάρχει άμεσος σύνδεσμος μεταξύ της ζημίας και του δικαιώματος αστικής φύσης που προέβαλε ο προσφεύγων στο εθνικό δικαστήριο¹⁸⁷. Στο δικαίωμα του άρθρου 6 μπορούν να επιβληθούν περιορισμοί από το κράτος σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας¹⁸⁸, την τήρηση της νομικής σταθερότητας και της χρηστής απονομής της δικαιοσύνης. Στην πρόσφατη απόφαση *Burestop 55* και άλλοι κατά Γαλλίας¹⁸⁹, το Δικαστήριο διέκρινε παραβίαση του άρθρου 6, εξαιτίας της περιοριστικής ερμηνείας του εννόμου συμφέροντος μιας περιβαλλοντικής ένωσης. Συγκεκριμένα, η υπόθεση αφορούσε κάποιες περιβαλλοντικές ΜΚΟ που είχαν στραφεί στο γαλλικό δικαστήριο υποστηρίζοντας ότι μια κυβερνητική υπηρεσία είχε χορηγήσει κατ'αυτές ανακριβείς και ανεπαρκείς πληροφορίες για ένα έργο αποθήκευσης πυρηνικών αποβλήτων. Το γαλλικό δικαστήριο θεώρησε ότι, η μία αιτούσα ΜΚΟ δεν είχε επαρκές έννομο συμφέρον. Το ΕΔΔΑ αρχικά θεώρησε ότι η κρίση περί απαραδέκτου του γαλλικού Δικαστηρίου δεν έλαβε υπόψη τη νομική υπόσταση της ένωσης χάριν της οποίας αυτή έχει κατ' αρχήν έννομο συμφέρον. Επιπλέον, το ΕΔΔΑ θεώρησε αδικαιολόγητη και περιοριστική¹⁹⁰ την απόρριψη του έννομου συμφέροντος της εν λόγω ΜΚΟ λόγω του σκοπού της, αφού η προστασία του περιβάλλοντος και της υγείας από τους κινδύνους ραδιενεργής προέλευσης περιλαμβάνεται στο σκοπό της προστασίας του περιβάλλοντος γενικά, ο οποίος ήταν ο καταστατικός σκοπός της ΜΚΟ¹⁹¹. Η τόσο αυστηρή ερμηνεία του σκοπού της προσφεύγουσας ένωσης είχε ως αποτέλεσμα τον υπερβολικό περιορισμό του κοινωνικού της στόχου.

Σε κάποιες λίγες περιπτώσεις έχει αναγνωρισθεί από το Δικαστήριο παραβίαση του δικαιώματος πραγματικής προσφυγής, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 της ΕΣΔΑ. Παραβίαση του άρθρου 13 έχει διαγνώσει το Δικαστήριο στην υπόθεση *Öneryildiz* κατά Τουρκίας υπό το πρίσμα της εφαρμογής άρθρου 2 εξαιτίας της απουσίας ενός αποτελεσματικού δικονομικού βοηθήματος κατά της αποτυχίας του κράτους να προστατεύσει το δικαίωμα στη ζωή¹⁹². Σε υποθέσεις που αφορούν διάφορες μορφές περιβαλλοντικού ακτιβισμού έχουν εφαρμοστεί τα άρθρα για την ελευθερία έκφρασης (άρθρο 10), την

¹⁸⁴ *Apanasewicz κατά Πολωνίας*, no. 6854/07, ΕΔΔΑ, απόφαση της 3ης Μαΐου 2011; *Taşkin*. [2004].

¹⁸⁵ *Bursa Barosu Başkanlığı κ.ά. κατά Τουρκίας*, no. 25680/05, ΕΔΔΑ, απόφαση της 19ης Ιουνίου 2018; *Kyrtatos*. [2003]

¹⁸⁶ *Taşkin*. [2004].

¹⁸⁷ *Balmer-Schafroth*. [1997]. παρ. 40; *Athanassoglou*. [2000]. παρ. 54

¹⁸⁸ *Stanev κατά Βουλγαρίας*, No. 36760/06, ΕΔΔΑ, απόφαση της 17ης Ιανουαρίου 2012, παρ. 230

¹⁸⁹ *Association Burestop 55 κ.ά. κατά Γαλλίας*, no. 56176/18, 56189/18, 56232/18 et al., ΕΔΔΑ, απόφαση της 1ης Ιουλίου 2021

¹⁹⁰ *Association Burestop 55*. [2021]. παρ. 70-73

¹⁹¹ Richelle, J. (2022) 'Environmental procedural rights before European courts: still searching for a common script or multiplying avenues of protection?', *REALaw European and comparative administrative law*, διαθέσιμο στο:

<https://realaw.blog/2022/02/25/environmental-procedural-rights-before-european-courts-still-searching-for-a-common-script-or-multiplying-avenues-of-protection-by-justine-richelle/#comments>

¹⁹² *Öneryildiz*. [2004]. παρ. 148

ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι¹⁹³ (άρθρο 11) και οι διαδικαστικές προβλέψεις για την πρόσβαση στην πληροφόρηση¹⁹⁴ και σε δικαστικά έγγραφα που ελέγχουν τις επικίνδυνες για το περιβάλλον πολιτικές¹⁹⁵. Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι η δημοσιοποίηση πληροφοριών από πολίτες και ομάδες αναφορικά με ζητήματα όπως η υγεία και το περιβάλλον, αποτελεί ζήτημα δημοσίου συμφέροντος και συστατικό στοιχείο της δημοκρατικής κοινωνίας¹⁹⁶. Η ελευθερία έκφρασης είναι δυνατό να πληγεί τόσο από κρατικές αυθαιρεσίες όσο και από ενέργειες ιδιωτικών παραγόντων και οφείλει να προστατεύεται. Με βάση το άρθρο 11, οι πολίτες πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να συνέρχονται και να ιδρύουν νομικές προσωπικότητες για να δρουν για ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος, όπως τα περιβαλλοντικά. Οι ελευθερίες αυτές των ατόμων μπορούν να περιορίζονται μόνο όταν προβλέπεται από το νόμο, για νόμιμο σκοπό, και τα μέτρα που λαμβάνονται θα πρέπει να είναι ανάλογα και αναγκαία, άρα πρέπει να υφίσταται δίκαιη ισορροπία¹⁹⁷.

Όπως υποστηρίζουν κάποιοι ακαδημαϊκοί, η μεγαλύτερη συνεισφορά του δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην προστασία του περιβάλλοντος και τη βιώσιμη ανάπτυξη είναι αυτή ακριβώς η δυνατότητα των θιγομένων από τις περιβαλλοντικές ζημίες να συμμετέχουν στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων και με αυτόν τον τρόπο να επηρεάζουν τη στάθμιση μεταξύ των περιβαλλοντικών, κοινωνικών και οικονομικών συμφερόντων¹⁹⁸. Επιπλέον, η Σύμβαση του Άαρχους είναι σημαντική καθώς κατοχυρώνει διαδικαστικά δικαιώματα σε ΜΚΟ ενώ αναγνωρίζει ευρύ έννομο συμφέρον για την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα ανοίγοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το δρόμο για την προάσπιση του περιβάλλοντος από ΜΚΟ ως αγαθό δημοσίου συμφέροντος¹⁹⁹.

2.6 Προοπτικές

Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες έχουν συντελεστεί σημαντικές εξελίξεις στην περιβαλλοντική νομολογία του ΕΔΔΑ. Αν και η ΕΣΔΑ δεν είναι διαμορφωμένη ώστε να παρέχει γενική προστασία του περιβάλλοντος, το ΕΔΔΑ μέσα από την ευρεία ερμηνεία θεμελιωδών δικαιωμάτων έχει εμμέσως αναγνωρίσει ένα δικαίωμα στο υγιεινό περιβάλλον. Το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι περιβαλλοντική υποβάθμιση και ανθρώπινα δικαιώματα αλληλοσυνδέονται και ότι η σοβαρή περιβαλλοντική ζημία μπορεί να εμποδίσει τα άτομα από το να απολαύσουν τα ατομικά τους δικαιώματα. Ο προσφεύγων πρέπει να πλήττεται ευθέως και σημαντικά από την περιβαλλοντική υποβάθμιση και να υπάρχει αιτιώδης σύνδεσμος με τη βλάβη που αυτός υφίσταται ή με τον κίνδυνο επέλευσης της. Κατά την εκτίμηση των κρατικών πολιτικών για το περιβάλλον, το Δικαστήριο λαμβάνει υπόψη αν συμφωνούν με το εθνικό δίκαιο και τις διεθνείς υποχρεώσεις και αν το κράτος έλαβε υπόψη τα συμφέροντα των

¹⁹³ *Costel Papa v Romania*. [2016]; *Steel and Morris κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, no. 68416/01, ΕΔΔΑ, απόφαση της 15^{ης} Μαΐου 2005; *Vides Aiszsardzibas Klubs*. [2004].

¹⁹⁴ *Guseva κατά Βουλγαρίας*, no. 6987/07, ΕΔΔΑ, απόφαση της 17^{ης} Φεβρουαρίου 2015

¹⁹⁵ *Karin Andersson κ.ά. κατά Σουηδίας*, no. 29878/09, ΕΔΔΑ, απόφαση της 25ης Σεπτεμβρίου 2014

¹⁹⁶ *Steel and Morris*. [2004]. παρ. 89

¹⁹⁷ *Vides Aiszsardzibas Klubs*. [2004]. παρ. 40, *Costel Papa v Romania*. [2016], παρ. 45

¹⁹⁸ Boyle A. (2012)

¹⁹⁹ Pedersen, O.W. (2018)

θιγόμενων. Στο ευρύ περιθώριο εκτίμησης που απολαμβάνει το κράτος, το Δικαστήριο εκτιμά αν υπήρξε δίκαιη στάθμιση μεταξύ των ατομικών συμφερόντων και των οικονομικών και άλλων συμφερόντων του κράτους. Τα κράτη βαρύνονται με θετικές και αρνητικές υποχρεώσεις, διαδικαστικές και ουσιαστικές, όσον αφορά την προστασία των δικαιωμάτων στα περιβαλλοντικά ζητήματα. Το Δικαστήριο έχει δώσει έμφαση στα διαδικαστικά περιβαλλοντικά δικαιώματα και το κράτος δεν πρέπει να παρεμβαίνει στα δικαιώματα λήψης και διάδοσης πληροφοριών σχετικά με τα περιβαλλοντικά ζητήματα, ενώ οφείλει να λαμβάνει θετικά μέτρα πληροφόρησης του κοινού για επικείμενους περιβαλλοντικούς κινδύνους. Επίσης, μεταξύ των θετικών υποχρεώσεων του κράτους, είναι η υποχρέωση να θεσπίζει μηχανισμούς ρύθμισης της αδειοδότησης και λειτουργίας επικίνδυνων δραστηριοτήτων και του ιδιωτικού τομέα.

Αν και η συμβολή του ΕΔΔΑ, ενός από τα σημαντικότερα δικαστήρια ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στην προστασία του περιβάλλοντος είναι αξιοσημείωτη, στη θεωρία έχει υποστηριχθεί ότι το εύρος της προστασίας περιορίζεται σημαντικά γιατί ενεργοποιείται μόνο για ζώντα υποκείμενα και για πραγματικούς ή επικείμενους κινδύνους παραβίασης των κατοχυρωμένων δικαιωμάτων²⁰⁰. Άλλωστε, τα περιβαλλοντικά ανθρώπινα δικαιώματα αφορούν την επίδραση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στα ανθρώπινα όντα και δεν επικεντρώνονται στην καθ' αυτή περιβαλλοντική υποβάθμιση²⁰¹. Η νομολογία του ΕΔΔΑ στις περιβαλλοντικές υποθέσεις εκφράζει μια ανθρωποκεντρική προσέγγιση και ακολουθεί μια παραδοσιακά ατομικιστική ανάγνωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αφού αναγνωρίζει τους ανθρώπους ως τους μόνους φορείς εγγενούς αξίας²⁰². Είναι γεγονός ότι αφού η ΕΣΔΑ μέχρι στιγμής, ερμηνευόμενη ανθρωποκεντρικά²⁰³ ή ατομικιστικά²⁰⁴, δεν έχει εφαρμοστεί σε περιπτώσεις που αφορούν στις μέλλουσες γενιές²⁰⁵ ή στα συμφέροντα της φύσης²⁰⁶, ίσως δεν είναι το κατάλληλο μέσο για να αντιμετωπιστούν ζητήματα όπως η γενικότερη

²⁰⁰ Peters, B. (2020); Heiskanen, H.-E. (2018)

²⁰¹ Osofsky HM, (2005) 'Learning from Environmental Justice: A New Model for International Environmental Rights' *Stanford Environmental Law Journal*, Volume 24, Issue 1, Pages: 71-147; Shelton D.L., *Environmental Protection and Human Rights*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 145.

²⁰² Shelton, D. (2001) 'Environmental Rights', in Anton, D. K. and Shelton, D. L., *Environmental Protection and Human Rights*, Cambridge: Cambridge University Press; Shestack, J. (2000) 'The Philosophical Foundations of Human Rights', in Anton, D. K. and Shelton, D. L., *Environmental Protection and Human Rights*, Cambridge: Cambridge University Press

²⁰³ Parliamentary Assembly, Council of Europe. (2021) Resolution 2396 (2021) *Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe*, 29 Σεπτεμβρίου 2021, παρ. 6

²⁰⁴ Francioni, F. (2010) 'International Human Rights in an Environmental Horizon', *European Journal of International Law*, Volume 21, Issue 1, Pages 41-55

²⁰⁵ Η διαγενεακή ισότητα αποτελεί αρχή του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου είναι και θεμελιώδης έννοια για την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης και αποτελεί επίσης αρχή του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου. Στηρίζεται στην ιδέα ότι κάθε γενιά μοιράζεται τη Γη με τα μέλη της τωρινής γενιάς αλλά και των προηγούμενων και των επόμενων. Βλ. Brown Weiss, E. (2013) Intergenerational Equity, *Max Planck Encyclopaedias of International Law*, διαθέσιμο στο <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1421?prd=MPIL>

²⁰⁶ Πρβλ. Inter-American Court of Human Rights. (2017) Advisory Opinion 23/17, *State Obligations Concerning the Protection of the Environment*, 15/11/2017, διαθέσιμο στο https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_23_ing.pdf παρ. 62 όπου το Δικαστήριο ακολούθησε μια ευρεία και πιο συλλογική προσέγγιση, και συνέδεσε τα ανθρώπινα δικαιώματα με τα συμφέροντα της φύσης και διέγνωσε στο κατοχυρωμένο στην Αμερικανική Σύμβαση δικαίωμα στο υγιεινό περιβάλλον την υποχρέωση του κράτους να προστατεύσει το περιβάλλον για χάρη όλων των ζώντων οργανισμών του πλανήτη.

περιβαλλοντική υποβάθμιση ή η κλιματική αλλαγή και η απώλεια της βιοποικιλότητας. Ωστόσο, κάποια στοιχεία υποδηλώνουν ότι το ΕΔΔΑ μπορεί να επεκτείνει τη νομολογία του σε μια πιο οικοκεντρική προσέγγιση²⁰⁷. Μεταξύ αυτών είναι η σημασία που το ΕΔΔΑ αποδίδει στη δράση των περιβαλλοντικών ΜΚΟ και η δυνατότητα εφαρμογής της ΕΣΔΑ σε περιπτώσεις διασυνοριακής περιβαλλοντικής ζημίας²⁰⁸. Επίσης, έχει υποστηριχθεί²⁰⁹ ότι, το ΕΔΔΑ με την ενσωμάτωση «ελάχιστων οικολογικών προτύπων» σε υπάρχοντα περιβαλλοντικά ανθρώπινα δικαιώματα θα ήταν σε θέση να φέρει την ΕΣΔΑ πιο κοντά σε μια οικολογική προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η άποψη αυτή δείχνει προς την κατεύθυνση της ενσωμάτωσης εννοιών που απελευθερώνουν από τον άκρατο ανθρωποκεντρισμό και τον ακραίο οικοκεντρισμό και συμπλέουν με τις ιδέες της βιώσιμης ανάπτυξης και χρήσης των βιολογικών πόρων, τις αρχές της διαγενεακής ισότητας, της προφύλαξης, της *in dubio pro natura* και της αντιμετώπισης της κλιματικής και οικολογικής κρίσης. Θα ήταν ένα σημαντικό βήμα προς ένα νέο οικοκεντρικό νομικό πρότυπο το οποίο θα μπορούσε να οδηγήσει και στη άρθρωση του δικαιώματος στο περιβάλλον ως αυτόνομου δικαιώματος που προκύπτει από τα κατοχυρωμένα στην ΕΣΔΑ δικαιώματα.

Το ΕΔΔΑ δεν έχει αναγνωρίσει βέβαια ένα αποκλειστικό δικαίωμα στο περιβάλλον, ενώ το πρίσμα του στις περιβαλλοντικές υποθέσεις είναι εκ των πραγμάτων ανθρωποκεντρικό. Ωστόσο, μετά από δεκαετίες εξελίξεων και με μια εκτεταμένη περιβαλλοντική νομολογία, το ΕΔΔΑ έχει επιτύχει να περιορίζει την υποβάθμιση του περιβάλλοντος ώστε να μη φτάνει σε σημείο που η αποτελεσματική απόλαυση των κατοχυρωμένων στην ΕΣΔΑ δικαιωμάτων κινδυνεύει. Σημαντική είναι η ανάπτυξη της θεωρίας των θετικών υποχρεώσεων του κράτους σε περιβαλλοντικά ζητήματα, όπως η υποχρέωση του να ρυθμίζει τις επικίνδυνες για το περιβάλλον και τον άνθρωπο δραστηριότητες. Αυτό φανερώνει, ότι η εφαρμογή μιας προσέγγισης βασισμένης στα ανθρώπινα δικαιώματα από το ΕΔΔΑ, έχει τη δυνατότητα όχι μόνο να καταστείλει αλλά και να προλαμβάνει²¹⁰ τις περιβαλλοντικές ζημίες.

Πέρα απ' αυτό, κάποιοι ακαδημαϊκοί έχουν επισημάνει περιορισμούς στην εξέλιξη της περιβαλλοντικής νομολογίας του ΕΔΔΑ²¹¹. Καταρχάς, έχει παρατηρηθεί ότι το ΕΔΔΑ κυρίως αναγνωρίζει παραβιάσεις κρατών όταν τα κράτη έχουν αποτύχει στην εφαρμογή της εθνικής

²⁰⁷ Peters, B. (2020)

²⁰⁸ Αρκεί η ζημία να μπορεί να αποδοθεί σε κράτος μέλος της ΕΣΔΑ σύμφωνα με την αρχή της προσωπικής δικαιοδοσίας.

²⁰⁹ Kobylarz, N. 2022.

²¹⁰ van Boven, A.. Master Thesis. (2021) 'The Greening of Human Rights Environmental protection under the European Court of Human Rights 1990-2020', Utrecht: Utrecht University, διαθέσιμο στο <https://studenttheses.uu.nl/bitstream/handle/20.500.12932/38738/Thesis%20Anne%20van%20Boven%20The%20Greening%20of%20Human%20Rights%206880711.pdf?sequence=1> (25.10.2022)

²¹¹ Pedersen, O.W. (2018)

τους περιβαλλοντικής νομοθεσίας²¹², ενώ επιπλέον αναγνωρίζει σε αυτά ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης στη λήψη αποφάσεων σχετικών με την περιβαλλοντική πολιτική. Όπου το κράτος έχει θέσει ένα κανονιστικό πλαίσιο για το μετριασμό των κινδύνων και έχει προβλέψει διαδικασίες συμμετοχής του κοινού, το ΕΔΔΑ δεν είναι τόσο πρόθυμο να αναγνωρίσει παραβίαση δικαιωμάτων²¹³. Για παράδειγμα, στην πρόσφατη απόφαση του, Hardy and Maile κατά Ηνωμένου Βασιλείου για τους πιθανούς κινδύνους από τη μεταφορά υδροποιημένου φυσικού αερίου, το ΕΔΔΑ απομακρυνόμενο από προηγούμενη νομολογία όπου είχε εφαρμόσει την αρχή της προφύλαξης²¹⁴, στηρίχθηκε στο γεγονός ότι το Ηνωμένο Βασίλειο είχε θέσει σε εφαρμογή ένα εκτενές κανονιστικό πλαίσιο για τη ρύθμιση παρόμοιων δραστηριοτήτων. Η μη τήρηση των εθνικών περιβαλλοντικών προτύπων και η ελλειμματική εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων απασχολούν κυρίως το ΕΔΔΑ το οποίο έτσι λειτουργεί ως ένα δίχτυ ασφαλείας για την εφαρμογή της εθνικής νομοθεσίας²¹⁵.

Στις περιβαλλοντικές υποθέσεις, τα κράτη απολαμβάνουν ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης ως προς την εκπλήρωση των θετικών τους υποχρεώσεων και την επίτευξη της δίκαιης στάθμισης των αντικρουόμενων συμφερόντων. Όπως φαίνεται και από τη νομολογία, για παράδειγμα στην απόφαση Hatton κ.ά. κατά Ηνωμένου Βασιλείου, τα περιβαλλοντικά δικαιώματα δεν έχουν κάποια ιδιαίτερη θέση στο σύστημα της ΕΣΔΑ και το περιβάλλον είναι μόνο ένα από τα στοιχεία που λαμβάνονται υπόψη από το Δικαστήριο στην κρίση του για το αν επετεύχθη η δίκαιη ισορροπία²¹⁶. Υπέρβαση αυτής της δίκαιης ισορροπίας έχει κρίνει συνηθέστερα το Δικαστήριο σε υποθέσεις παραβίασης από τα κράτη της εθνικής τους νομοθεσίας. Τότε, ναι μεν η δικαστική κρίση συμβάλλει στην τόνωση των εθνικών περιβαλλοντικών κανόνων, ωστόσο αν ο εθνικός νομοθέτης θέτει πολύ χαμηλά περιβαλλοντικά πρότυπα, το Δικαστήριο πολύ δύσκολα θα κάνει δεκτή παραβίαση των κατοχυρωμένων δικαιωμάτων σε περιβαλλοντικές υποθέσεις²¹⁷. Με την ενσωμάτωση, όπως έχει προταθεί από τη θεωρία, ελαχίστων οικολογικών προτύπων στην εξέταση της «δίκαιης ισορροπίας»²¹⁸, το Δικαστήριο θα μπορούσε να οδηγηθεί στη διεύρυνση των θετικών υποχρεώσεων του κράτους ώστε να περιλαμβάνουν την υποχρέωση των κρατών να

²¹² Pedersen, O.W. 2010, 'The Ties that Bind: The Environment, the European Convention on Human Rights and the Rule of Law'. *European Public Law*, Vol. 16, No. 4, P. 571; Ο περιορισμός αυτός ωστόσο είναι συνεπής με το ρόλο που προσδίδει το Δικαστήριο στον εαυτό του ως «τελευταίο καταφύγιο» όταν οι κρατικές αρχές έχουν είτε αποτύχει να αναλάβουν δράση ή έχουν παραβιάσει κατάφωρα το εθνικό δίκαιο. Κατά τον Pedersen, εδώ βρίσκεται η πραγματική δυναμική για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την ΕΣΔΑ συγκεκριμένα να επηρεάσουν θετικά τις περιβαλλοντικές συνθήκες στην Ευρώπη. Εκεί όπου οι εθνικές αρχές εφησυχάζουν όσον αφορά την επιβολή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας και των κανονισμών, η χρήση των κανόνων για τα ανθρώπινα δικαιώματα από τους πολίτες μπορεί να βοηθήσει και να εξασφαλίσει την επιβολή της νομοθεσίας προσφέροντας μια επανόρθωση για άτομα που υπόκεινται στις συνέπειες της χαλαρής επιβολής του περιβαλλοντικού νόμου και να τονώσει τη διαφάνεια μεταξύ των εθνικών αρχών, σελ 30.

²¹³ Pedersen, O. W. 2018

²¹⁴ *Tătar*. [2009]

²¹⁵ Verschuuren, J. (2015) 'Contribution of the case law of the European Court of Human Rights to sustainable development in Europe'. In W. Scholtz, & J. Verschuuren (Eds.), *Regional Environmental Law: Transregional Comparative Lessons in Pursuit of Sustainable Development* (pp. 363-385). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd.

²¹⁶ *Hatton*. [2003]. παρ. 122

²¹⁷ Müllerová, H. (2015) 'Environment Playing Short-handed: Margin of Appreciation in Environmental Jurisprudence of the European Court of Human Rights'. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, Volume 24, Issue 1, Pages: 83-92.

²¹⁸ Kobylarz, N. (2022)

αντιμετωπίσουν τα σύγχρονα οικολογικά προβλήματα, όπως η κλιματική αλλαγή και η μείωση της βιοποικιλότητας. Επιπροσθέτως, η διαφύλαξη του περιβάλλοντος, του οικολογικού πλαισίου δηλαδή εντός του οποίου πραγματώνονται οι ελευθερίες του ατόμου²¹⁹, θα μπορούσε να γίνει λόγος περιορισμού των δικαιωμάτων του.

Βέβαια, αβεβαιότητες έχουν εκφραστεί και σχετικά με το κατά πόσο η ίδια η χρήση των κανόνων ανθρωπίνων δικαιωμάτων μπορεί να επιφέρει εκτεταμένες αλλαγές των περιβαλλοντικών συνθηκών.²²⁰ Το ερώτημα ωστόσο αυτό, παραβλέπει τη φύση και το σκοπό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που δε συνάδουν απαραίτητα με την επιδίωξη ενός γενικότερου καλού, παρά με την ισότιμη προστασία των ατομικών δικαιωμάτων. Το εργαλείο αυτό είναι διαμορφωμένο έτσι, και εδώ είναι που μπορεί να συσχετιστεί με την περιβαλλοντική προστασία, ώστε από το Δικαστήριο να ελέγχεται αν οι κρατικές αρχές σεβάστηκαν τα ατομικά ανθρώπινα δικαιώματα και να προστατεύεται εν τέλει το κράτος δικαίου²²¹. Η προσφυγή στο Δικαστήριο του Στρασβούργου είναι δηλαδή ένα ακόμη εργαλείο που έχουν στη διάθεση τους οι θιγόμενοι από την περιβαλλοντική υποβάθμιση να διασφαλίσουν το σεβασμό στο κράτος δικαίου.

Στην περιβαλλοντική νομολογία του, το Δικαστήριο έχει κάνει αναφορές σε πολλές περιπτώσεις στο διεθνές δίκαιο αλλά και στο περιβαλλοντικό δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως εργαλεία ερμηνείας της ΕΣΔΑ²²². Είναι γνωστό ότι, για το Δικαστήριο το συγκριτικό δίκαιο που λαμβάνει υπόψη τη διεθνή κοινότητα, τους διεθνείς οργανισμούς και τα εθνικά δίκαια, είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την ερμηνεία της Σύμβασης²²³, την τοποθετεί μέσα στην «κοινωνία». Για παράδειγμα, στην υπόθεση *Taşkin* αναφέρθηκε στη Σύμβαση του Άρχους²²⁴ και έτσι καθιερώθηκε η αλληλοποστηρικτική σχέση μεταξύ της αυτής και της ΕΣΔΑ. Στις υποθέσεις *Tătar* και *Di Sarno*, αναφορές έγιναν και στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης²²⁵. Οι αλληλεπιδράσεις που καθιερώνονται μπορούν να ενισχύσουν την προστασία που παρέχει η ΕΣΔΑ, ενώ ταυτόχρονα οι αναφορές σε εξωτερικές πηγές υποστηρίζουν τα πορίσματα του ΕΔΔΑ και καθορίζουν διεθνώς την εξέλιξη των κανόνων του δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων²²⁶. Για παράδειγμα, μέσα από την αλληλεπίδραση με τη Σύμβαση του Άρχους τα διαδικαστικά και συμμετοχικά δικαιώματα απέκτησαν πολύ σημαντική θέση στην ΕΣΔΑ και το ΕΔΔΑ δίνει ιδιαίτερη έμφαση σε αυτά. Δημιουργείται λοιπόν η εύλογη υπόθεση ότι η αναγνώριση του δικαιώματος στο υγιεινό περιβάλλον σε διεθνές επίπεδο θα

²¹⁹ Bosselmann, K. (2001) 'Human Rights and the Environment: Redefining Fundamental Principles?'. In: Gleeson, B., Low, N. (eds) *Governing for the Environment. Global Issues Series*. London: Palgrave Publishers Ltd

²²⁰ Pedersen, O.W. (2010)

²²¹ Ibid. Pedersen, O.W. (2010)

²²² Βλ. Forowicz, M. (2010) *The Reception of International Law in the European Court of Human Rights*, New York: Oxford University Press.

²²³ Mahoney, P. (2004) 'The Comparative Method in Judgements of the European Court of Human Rights: Reference Back to National Law', in G Canivet, M Andenas and D Fairgrieve (eds), *Comparative law before the courts (British Institute of International and Comparative Law)*, 135-137.

²²⁴ *Taşkin*. [2004]

²²⁵ *Tătar*. [2009]; *Di Sarno*. [2012]

²²⁶ van Boven, A. 2021

προσφέρει ένα ερμηνευτικό υπόβαθρο το οποίο ενδεχομένως ωθήσει στην περαιτέρω ανάπτυξη της περιβαλλοντικής νομολογίας του ΕΔΔΑ²²⁷.

²²⁷ Pedersen, O.W. (2018)

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ Ζητήματα περιβαλλοντικής δικαιοσύνης: Η περίπτωση των κοινοτήτων Ρομά στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη

Κεφάλαιο Τρίτο

3.1 Η περιβαλλοντική δικαιοσύνη και η περίπτωση της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης

Η περιβαλλοντική υποβάθμιση είναι διαμοιρασμένη ανισομερώς στον πλανήτη και πλήττει κυρίως τα πιο ευάλωτα κομμάτια του πληθυσμού, τους φτωχούς, τις εθνοτικές και εθνικές μειονότητες, τις γυναίκες, τα παιδιά και τους ιθαγενείς πληθυσμούς. Στον παγκόσμιο Βορρά και Νότο, οι κοινότητες που βιώνουν πιο έντονα τη φτώχεια, τις κακές συνθήκες υγιεινής, τον κοινωνικό αποκλεισμό και την πολιτική αποδυνάμωση είναι πιο έντονα εκτεθειμένες σε περιπτώσεις ατμοσφαιρικής ρύπανσης και ρύπανσης του νερού και πλήττονται περισσότερο από την κλιματική αλλαγή και άλλα παγκόσμια περιβαλλοντικά προβλήματα²²⁸. Οι πληθυσμοί των οποίων η ζωή είναι βαθιά συνυφασμένη με τη γη, απειλούνται περισσότερο από την περιβαλλοντική καταστροφή η οποία θέτει σε κίνδυνο τα θεμελιώδη δικαιώματα τους στην υγεία, τη γη και τον πολιτισμό²²⁹. Τη δεκαετία του 1980 στις Ηνωμένες Πολιτείες, η συγκέντρωση επικίνδυνων δραστηριοτήτων και περιβαλλοντικών κινδύνων σε φτωχές κοινότητες και κοινότητες Αφροαμερικανών πυροδότησε αυτό που ονομάστηκε «κίνημα περιβαλλοντικής δικαιοσύνης». Οι πληττόμενες κοινότητες οργανώθηκαν για να διαμαρτυρηθούν και να καταγγείλουν την άνιση κατανομή των περιβαλλοντικών οφελών και επιβαρύνσεων και τον περιβαλλοντικό ρατσισμό²³⁰.

Σύμφωνα με τον Robert Bullard, ο οποίος πρώτος μελέτησε ακαδημαϊκά το φαινόμενο του περιβαλλοντικού ρατσισμού, η «φυλή» και η «τάξη» είναι οι κύριοι παράγοντες που προκαλούν περιβαλλοντικές ανισότητες²³¹. Έρευνες σε πολλές χώρες έχουν αναδείξει τα τελευταία χρόνια φαινόμενα περιβαλλοντικών ανισοτήτων και περιβαλλοντικού ρατσισμού. Μέλη μειονοτήτων ή περιθωριοποιημένων ομάδων πλήττονται δυσανάλογα λόγω της εγκατάστασης στην περιοχή κατοικίας τους επικίνδυνων δραστηριοτήτων, εκτίθενται δυσανάλογα σε περιβαλλοντικούς κινδύνους λόγω της εγγύτητας των κατοικιών τους σε εργοστάσια, πηγές μόλυνσης ή χώρους απόθεσης επικίνδυνων αποβλήτων ή/και στερούνται σημαντικά περιβαλλοντικά οφέλη όπως η πρόσβαση στο νερό, σε εγκαταστάσεις υγιεινής και αποχέτευσης και σε φυσικούς πόρους²³². Ακόμη, η εγκατάσταση περιβαλλοντικώς

²²⁸ United Nations Development Programm. (2011) 'Human Development Report: Sustainability and Equity: A Better Future for All' διαθέσιμο στο <https://hdr.undp.org/system/files/documents/human-development-report-2011-english.human-development-report-2011-english> ; Gonzalez, C.G. 2015. 'Human rights, environmental justice, and the North-South divide,' *SANTA CLARA J. INT'L L.* Volume 13, Pages:151- 195

²²⁹ Osofsky, H.M. (2005)

²³⁰ Bullard, R. D. & Wright, B. H. (1993) 'Environmental justice for all: community perspectives on health and research needs'. *Toxicology and industrial health*, Volume 9, Issue 5, Pages: 821–841.

²³¹ Bullard, R.D. (1990) *Dumping in Dixie: Race, Class, and Environmental Quality*, 3rd ed., New York: Routledge.

²³² CEU Center for Environmental Policy and Law (CEPL), The Health and Environment Alliance (HEAL). The Coalition for Environmental Justice. (2007) 'Making the Case for Environmental Justice in Central and Eastern Europe', διαθέσιμο στο https://www.env-health.org/IMG/pdf/ceu_teljes_pdf.pdf

επικίνδυνων δραστηριοτήτων σε ήδη επιβαρυνμένες περιβαλλοντικά περιοχές μπορεί να είναι και αυτή ενδεικτική της διακριτικής μεταχείρισης της κοινότητας²³³. Ακαδημαϊκοί και ακτιβιστές σε όλο τον κόσμο διατυπώνουν την ανάγκη για διανεμητική και διαδικαστική περιβαλλοντική δικαιοσύνη και αγωνίζονται για ένα πιο υγιεινό περιβάλλον και ως εκ τούτου για μια ζωή υψηλότερου επιπέδου²³⁴. Τα κινήματα αυτά συνεπώς πέρα από την ισότητα στη μεταχείριση όσον αφορά στην έκθεση σε περιβαλλοντικούς κινδύνους, αγωνίζονται και για αναγνώριση, κοινωνική συμπερίληψη και συμμετοχή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων²³⁵.

Η θεωρία και οι ακτιβιστές έχουν εντοπίσει τέσσερις διαφορετικές πτυχές της περιβαλλοντικής ανισότητας. Η διανεμητική ανισότητα σχετίζεται με την άνιση έκθεση σε κινδύνους και την άνιση πρόσβαση σε οφέλη, ενώ η διαδικαστική ανισότητα αναφέρεται στον αποκλεισμό κοινοτήτων από τη λήψη αποφάσεων επί περιβαλλοντικών ζητημάτων. Η ελλειμματική εφαρμογή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας και η κοινωνική ανισότητα που προκύπτει εξαιτίας της ύπαρξης βαθύτερων δομικών παθογενειών, όπως η φτώχεια και ο ρατσισμός, αποτελούν επίσης πτυχές της περιβαλλοντικής ανισότητας²³⁶. Οι αγώνες για περιβαλλοντική δικαιοσύνη συνδέονται με τα ανθρώπινα δικαιώματα²³⁷, με διεκδικήσεις για αποτελεσματικότερη προστασία του περιβάλλοντος και βελτίωση της υγείας. Κάποιοι συγγραφείς έχουν υποστηρίξει ότι η άλλη πτυχή της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης η οποία αναφέρεται στην ισότητα μεταξύ των ανθρώπων, είναι η οικολογική ισότητα και καλύπτει τις σχέσεις του ανθρώπου με όλα τα υπόλοιπα στοιχεία του φυσικού κόσμου²³⁸. Υποστηρίζεται²³⁹ ότι η θεωρία της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης έχει λειτουργήσει ως βάση αμφισβήτησης (αλλά και εμπλουτισμού) των αρχών του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, όπως για παράδειγμα της αρχής της προφύλαξης και της πρόληψης, της αρχής «ο ρυπαίνων πληρώνει» και κυρίως της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης.

Συγκεκριμένοι κοινωνικοπολιτικοί παράγοντες, μεταξύ αυτών το προϊσχύσαν σοσιαλιστικό καθεστώς, η ακόλουθη εκβιομηχάνιση και η μετάβαση στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς, προσέδωσαν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στο πώς και το πόσο γρήγορα μεταδόθηκαν οι ιδέες της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη²⁴⁰. Άλλωστε η Ευρωπαϊκή ήπειρος φέρει διαφορετικά κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά από τις Ηνωμένες Πολιτείες όπου και αναδύθηκε το «κίνημα για την περιβαλλοντική δικαιοσύνη». Στην Ευρώπη, οι κοινότητες πολιτών Ρομά καταγωγής φέρουν μια μακρά ιστορία διώξεων και

²³³ Osofsky, H.M. (2005)

²³⁴ Harper, K., Steger, T. & Filčák, R. (2009) 'Environmental justice and Roma communities in Central and Eastern Europe'. *Environmental Policy and Governance*. Volume: 19, Issue 4, Pages: 251-268.

²³⁵ Schlosberg, D. (2004) 'Reconceiving Environmental Justice: Global Movements And Political Theories', *Environmental Politics*, Volume 13, Issue 3, Pages 517-540

²³⁶ Kuehn, R.R.. (2000) "A Taxonomy of Environmental Justice." *The Environmental Law Reporter*, Volume 30, Pages: 10681- 10703

²³⁷ Agyeman J, Bullard RD, Evans B. (2003) 'Introduction: joined-up thinking: bringing together sustainability, environmental justice, and equity'. In eds. J Agyeman, RD Bullard, B Evans, *Just Sustainabilities: Development in an Unequal World*, pp. 1-18. Cambridge MA: MIT Press.

²³⁸ Gleeson, B., & Low, N. (1998) *Justice, Society and Nature: An exploration of political ecology*, 1st ed., London: Routledge

²³⁹ Pedersen, O.W.(2010) 'Environmental Principles and Environmental Justice.' *Environmental Law Review*, Volume 12, Issue 1, Pages: 26-49

²⁴⁰ Harper, K. Steger, T. & Filčák, R. (2009)

φυλετικών διακρίσεων²⁴¹ και η μετάβαση της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς τη δεκαετία του 1990 διεύρυνε το διαχωρισμό, τη φτώχεια και τη γεωγραφική περιθωριοποίηση²⁴². Η κατάσταση που επικρατεί σε πολλούς οικισμούς Ρομά στην Ευρώπη αναδεικνύει τη σχέση μεταξύ ανθυγιεινών συνθηκών διαβίωσης, φτώχειας και φυλής. Ωστόσο, είναι απαραίτητο να διερευνηθούν περαιτέρω το πώς οι προκαταλήψεις και οι διακρίσεις εις βάρος των Ρομά επηρεάζουν τις συνθήκες διαβίωσης τους και την κατάσταση της υγείας τους μέσα από την άνιση κατανομή των περιβαλλοντικών κινδύνων και την αποστέρηση βασικών περιβαλλοντικών αγαθών²⁴³.

Σε μια πρόσφατη έρευνα του Ευρωπαϊκού Γραφείου Περιβάλλοντος (EEB)²⁴⁴ έγινε μια προσπάθεια καταγραφής των χαρακτηριστικών του περιβαλλοντικού ρατσισμού που υφίστανται κοινότητες Ρομά σε πέντε ευρωπαϊκές χώρες μέσα από την ανάδειξη μιας σειράς παραδειγμάτων τέτοιων ανισοτήτων, μορφών έκφρασης του διαδεδομένου αντιαθιγγανισμού²⁴⁵. Ο περιβαλλοντικός ρατσισμός που υφίστανται οι κοινότητες Ρομά είναι δομικό και διαδεδομένο πρόβλημα και μπορεί να λάβει τις εξής μορφές²⁴⁶: αποκλεισμός από την πρόσβαση και τη χρήση περιβαλλοντικών υπηρεσιών, εγκατάσταση σε περιβαλλοντικώς υποβαθμισμένα ή μολυσμένα μέρη και εξώσεις με σκοπό την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Συμπληρωματικά σε αυτές τις μορφές, οι κοινότητες Ρομά συνήθως στερούνται της πρόσβασης σε πληροφορίες και δε συμμετέχουν στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων σχετικά με περιβαλλοντικά ζητήματα που έχουν άμεση επίδραση στις ζωές τους.

Οι Ρομά είναι η μεγαλύτερη εθνική μειονότητα στην Ευρώπη και βιώνουν ιστορικά οικονομικό, πολιτικό, πολιτισμικό και κοινωνικό αποκλεισμό. Σε έρευνα του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (FRA) βρέθηκε ότι το 80% των Ρομά που συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα ζει στο όριο της φτώχειας και ότι οι προκαταλήψεις και οι διακρίσεις επηρεάζουν σημαντικά τις ζωές των Ρομά στα κράτη μέλη²⁴⁷. Ο διαχωρισμός που υφίστανται οι κοινότητες Ρομά αποτυπώνεται και στο χώρο και τις συνθήκες στέγασης, αφού οι κοινότητες αυτές ωθούνται στα περίχωρα μικρών πόλεων, σε απομονωμένα χωριά ή αστικά ή ημιαστικά γκέτο, σε περιοχές που μερικές φορές χαρακτηρίζονται ως «beyond the pale»²⁴⁸.

²⁴¹ Crowe D. M. (1995) *A History of The Gypsies of Eastern Europe and Russia*, New York: Palgrave

²⁴² CEU Center for Environmental Policy and Law (CEPL), The Health and Environment Alliance (HEAL), The Coalition for Environmental Justice. (2007)

²⁴³ CEU Center for Environmental Policy and Law (CEPL), The Health and Environment Alliance (HEAL), The Coalition for Environmental Justice. (2007)

²⁴⁴ Heidegger, P. & Wiese, K. (2020) 'Pushed to the wastelands: Environmental racism against Roma communities in Central and Eastern Europe' Brussels: European Environmental Bureau, διαθέσιμο στο <https://eeb.org/library/pushed-to-the-wastelands-environmental-racism-against-roma-communities-in-central-and-eastern-europe/>

²⁴⁵ Αντιαθιγγανισμός είναι η ρατσιστική διάκριση και ο αποκλεισμός ατόμων που στιγματίζονται στην κοινή αντίληψη ως «τσιγγάνοι».

²⁴⁶ Heidegger, P. & Wiese, K. (2020)

²⁴⁷ FRA (European Union Agency for Fundamental Rights). (2016) '*Second European Union Minorities and Discrimination Survey Roma – Selected findings*', Publications Office, διαθέσιμο στο <https://fra.europa.eu/en/publication/2016/second-european-union-minorities-and-discrimination-survey-roma-selected-findings>

²⁴⁸ Ο χαρακτηρισμός αποδίδεται ιστορικά σε περιοχές της Ιρλανδίας που δεν εποίκηθηκαν από τους Άγγλους. Πλέον ο όρος αποδίδεται σε περιοχές όπου δεν ισχύουν οι ίδιοι με τις γύρω περιοχές νόμοι και αρχές; Harper, K., Steger, T. & Filčák, R. (2009).

Στην περίπτωση των Ρομά κοινοτήτων χαμηλού εισοδήματος, ο χωρικός διαχωρισμός²⁴⁹ λειτουργεί σα φαύλος κύκλος, οι γενικές συνθήκες ζωής υποβαθμίζονται σε πολλαπλά επίπεδα, με αποτέλεσμα να επηρεάζονται σοβαρά περιβάλλον και άνθρωποι. Η εγγύτητα των οικισμών σε χωματερές, βιομηχανίες και μολυσμένες περιοχές, η ελλιπής πρόσβαση σε υπηρεσίες νερού και αποχέτευσης και η ευαλωτότητα τους σε περιβαλλοντικές καταστροφές, όπως οι πλημμύρες, έχουν δραματικές επιπτώσεις στην ανθρώπινη υγεία²⁵⁰, ενώ οι κοινότητες συνολικά είναι περισσότερο ευάλωτες σε κρίσεις δημόσιας υγείας²⁵¹. Οι συνθήκες περιβαλλοντικής υποβάθμισης και οι περιβαλλοντικές ανισότητες μπορεί να βαθύνουν ακόμη περισσότερο τις κοινωνικές ανισότητες, την φτώχεια και τον αποκλεισμό που υφίστανται οι Ρομά.

3.2 Η περιβαλλοντική δικαιοσύνη και το δικαίωμα στο νερό στο διεθνές δίκαιο

Παρά τις αδυναμίες και τις περιορισμένες δυνατότητες του δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος, εξακολουθεί να είναι ένα σημαντικό εργαλείο στον αγώνα για παγκόσμια περιβαλλοντική δικαιοσύνη και αποτελεί πραγματικό συμπλήρωμα του περιβαλλοντικού δικαίου και της εφαρμογής των παγκόσμιων συνθηκών, αλλά και των κοινωνικών αγώνων για μια πιο δίκαιη και οικολογικά βιώσιμη οικονομία²⁵². Περιθωριοποιημένες κοινότητες σε διάφορες περιοχές του πλανήτη έχουν χρησιμοποιήσει τα περιβαλλοντικά ανθρώπινα δικαιώματα για να διεκδικήσουν πρόσβαση σε πόσιμο νερό και αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών κινδύνων²⁵³. Επιπλέον, υπάρχει η άποψη ότι εν όψει της τάσης να αναγνωρίζονται συλλογικά δικαιώματα και δικαιώματα της φύσης και των στοιχείων της²⁵⁴, οι τοπικοί αγώνες για περιβαλλοντική δικαιοσύνη και οι διαφορετικές θεωρίες για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, θα επηρεάσουν την ευρωκεντρική αντίληψη της οικουμενικότητας και τον ανθρωποκεντρισμό της θεωρίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και εν τέλει τις ερμηνείες που δίνουν εθνικά και υπερεθνικά όργανα στο δικαίωμα στο υγιεινό περιβάλλον²⁵⁵. Τέλος, το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων,

²⁴⁹ Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, τοπικές αρχές χρησιμοποιούσαν τους νόμους περί ζωνών και χρήσεων γης που σκοπό είχαν σκοπό κατ' αρχήν να προστατεύσουν την υγεία, την ασφάλεια, τα ήθη ή τη γενική ευημερία της κοινότητας, σε ζημία των μαύρων κοινοτήτων, με αποτέλεσμα οι περιβαλλοντικώς επικίνδυνες δραστηριότητες και οι τοξικές βιομηχανίες να εξωθούνται στις μαύρες κοινότητες. Οι κοινότητες αυτές είχαν περιορισμένες δυνατότητες να αντιμετωπίσουν αυτήν την κατάσταση λόγω των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν να αποδείξουν με βάση το νόμο τις ρατσιστικές προθέσεις της πρακτικής των αρχών. βλ. Rechtschaffen, C. & Gauna, E. P. (2002) *Environmental justice: law, policy, and regulation*. Durham, N.C.: Carolina Academic Press.

²⁵⁰ WHO Regional Office for Europe. (2008) *The Tallinn Charter "Health Systems for Health and Wealth"*, διαθέσιμο στο https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0008/88613/E91438.pdf

²⁵¹ Heidegger, P; & Wiese, K. (2020).

²⁵² Gonzalez, C. G. (2015).

²⁵³ Boyd D. R. (2012) *The Environmental Rights Revolution: A Global Study of Constitutions, Human Rights, and the Environment (Law and Society)* Vancouver: UBC Press

²⁵⁴ Το 2008, το Εκουαδόρ έγινε η πρώτη χώρα στον κόσμο που αναγνώρισε τα δικαιώματα της φύσης στο Σύνταγμα της, ενώ το 2010 ο Βολιβιανός νόμος των Δικαιωμάτων της Μητέρας Γης αναγνώρισε τόσο τη φύση όσο και τα οικοσυστήματά της ως κατόχους δικαιωμάτων που ορίζονται στο νόμο. Δικαστικές αποφάσεις στην Ινδία και την Κολομβία αναγνώρισαν αφενός νομική προσωπικότητα σε ποταμούς, αφετέρου απέδωσαν σε αυτόν δικαιώματα προστασίας, διατήρησης, συντήρησης και αποκατάστασης. Τα δικαιώματα της φύσης έχει αναγνωρίσει στη νομολογία της και η Νέα Ζηλανδία βλ. Pikramenou, N. 08.01.2018, 'Rights of Nature: Time to shift the paradigm in the EU?', διαθέσιμο στο <https://nomosphysis.org.gr/17265/rights-nature-time-shift-paradigm-eu/?lang=en>

²⁵⁵ Gonzalez, C. G. (2015)

εμπλουτίζει το λεξιλόγιο και την εργαλειοθήκη των κινημάτων βάσης, προωθώντας έτσι το παγκόσμιο κίνημα περιβαλλοντικής δικαιοσύνης και συνεισφέροντας στην προώθηση της απελευθερωτικής δυναμικής της θεωρίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και στη διεκδίκηση μέσω νομικών ή άλλων πρακτικών ενός πιο δίκαιου και βιώσιμου οικονομικού παραδείγματος²⁵⁶.

Η καθολική και ισότιμη πρόσβαση σε καθαρό νερό, σε δομές αποχέτευσης και υγιεινής είναι θεμελιώδης για την ανθρώπινη υγεία και αξιοπρέπεια, ενώ είναι απαραίτητα στοιχεία για την «πλήρη απόλαυση της ζωής»²⁵⁷. Η πρόσβαση σε αυτές τις δομές είναι σημείο κλειδί και για την επίτευξη, μεταξύ άλλων, του στόχου νο. 6 της Ατζέντας 2030 για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη, ενώ σχετίζεται και με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το νερό είναι ένας φυσικός πόρος σε ανεπάρκεια, σημαντικός για την ανθρώπινη υγεία και τη διατήρηση των οικοσυστημάτων, του οποίου η ανομοιόμορφη κατανομή οδηγεί σε σημαντικές κοινωνικές ανισότητες²⁵⁸. Οι ανισότητες αυτές επιδεινώνονται εξαιτίας των περιβαλλοντικών καταστροφών και των πιέσεων όσον αφορά την κατανομή και τη διάθεση του νερού που προκαλούνται από την κλιματική αλλαγή²⁵⁹. Στον ευρωπαϊκό χώρο, παρότι ένα μεγάλο ποσοστό πολιτών απολαμβάνει την πρόσβαση στις περιβαλλοντικές αυτές υπηρεσίες, το 2020 περίπου 29 εκατομμύρια ανθρώπων δεν είχαν πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες αποχέτευσης, ενώ περίπου 16 εκατομμύρια ανθρώπων στερούνταν την πρόσβαση σε πόσιμο νερό²⁶⁰. Η κατάσταση αυτή στην Ευρώπη πλήττει ιδιαίτερα τις κοινότητες Ρομά.

Τα ευρήματα της Δεύτερης έρευνας της ΕΕ για τις μειονότητες και τις διακρίσεις (EU-MIDIS II) (2016) έδειξαν ότι σε 9 ευρωπαϊκές χώρες, το 30% των Ρομά διαβίει σε σπίτια χωρίς τρεχούμενο νερό και το 46% δεν έχει πρόσβαση σε βασικές εγκαταστάσεις υγιεινής, όπως τουαλέτα και λουτρό²⁶¹. Σε πολλές περιπτώσεις, οι κοινότητες Ρομά επίσης δεν εξυπηρετούνται καθόλου ή εξυπηρετούνται ακανόνιστα από κρατικές ή ιδιωτικές υπηρεσίες συλλογής αποβλήτων, με αποτέλεσμα πολλοί οικισμοί να καταλήγουν στα χρόνια σε χωματερές. Ενδέχεται επίσης οι κοινότητες Ρομά να είναι θεωρητικά συνδεδεμένες στα δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης, αλλά στην πραγματικότητα το κόστος των υπηρεσιών να είναι πολύ υψηλό με αποτέλεσμα να μη μπορούν στην πράξη να απολαύσουν τις υπηρεσίες αυτές²⁶². Πολλά νοικοκυριά επίσης δυσκολεύονται να πληρώσουν ρεύμα και θέρμανση,

²⁵⁶ Gonzalez, C. G. (2015)

²⁵⁷ United Nations General Assembly. 2010. Resolution 64/292: *The human right to water and sanitation*. (28 Ιουλίου 2010)

²⁵⁸ Πουϊκλή, Κλ. (2020) 'Το δικαίωμα στο νερό και ο περιβαλλοντικός ρατσισμός στην Ευρώπη - Σκέψεις με αφορμή την απόφαση του ΕΔΔΑ Hudorovič και λοιποί κατά Σλοβενίας', *Περιβάλλον & Δίκαιο*, Τεύχος 2/2020, σελ. 263-269

²⁵⁹ UNECE Information Unit. 20.05.2022. 'Climate change threatens access to water and sanitation, warn UNECE & WHO/Europe, urging reinforced measures under Protocol to boost resilience', διαθέσιμο στο: <https://unece.org/media/press/367685>

²⁶⁰ WHO/UNICEF. (2021) JMP global database on drinking water, sanitation and hygiene. <https://washdata.org/data>

²⁶¹ FRA (European Union Agency for Fundamental Rights). (2016)

²⁶² European Roma Rights Centre (ERRC). (2017) '*Thirsting for justice. Europe's Roma Denied Access to Clean Water and Sanitation*', διαθέσιμο στο http://www.errc.org/uploads/upload_en/file/thirsting-for-justice-march-2017.pdf ; Περισσότερο από το ένα τέταρτο των περιπτώσεων που ερευνήθηκαν αντιμετώπιζε τον κίνδυνο να αποσυνδεθεί ή είχε αποσυνδεθεί από το δίκτυο ύδρευσης εξαιτίας δυσκολιών πληρωμής.

αντιμετωπίζοντας τον κίνδυνο ενεργειακής φτώχειας. Η απουσία πρόσβασης ή η ακανόνιστη αυτή πρόσβαση σε περιβαλλοντικές υπηρεσίες για τους κατοίκους των κοινοτήτων Ρομά φανερώνουν ένα μοντέλο διακριτικής μεταχείρισης, η οποία και καθίσταται δυνατή εξαιτίας του χωρικού διαχωρισμού των οικισμών²⁶³.

Υποχρεώσεις σχετικές με το δικαίωμα πρόσβασης σε πόσιμο νερό και υγιεινή έχουν προβλεφθεί σε συνθήκες ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως στοιχείο του επαρκούς επιπέδου διαβίωσης και του δικαιώματος σε ένα υψηλό επίπεδο υγείας²⁶⁴. Η πορεία προς τη γενική διεθνή κατοχύρωση ενός αυτόνομου δικαιώματος στο νερό, ξεκινάει ήδη από το 1977. Η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ στη Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Νερό (Mar del Plata, 1977) αναγνώρισε ως καθολικό το δικαίωμα πρόσβασης σε πόσιμο νερό προβλέποντας πως ανεξάρτητα από το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, όλοι οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα πρόσβασης σε πόσιμο νερό, σε ποσότητα και ποιότητα που ικανοποιεί τις βασικές τους ανάγκες. Η πρόσβαση σε καθαρό πόσιμο νερό και η «μείωση κατά το ήμισυ, έως το 2015, του ποσοστού των ανθρώπων που δεν έχουν πρόσβαση σε ασφαλές πόσιμο νερό» συμπεριλήφθηκε μεταξύ των Αναπτυξιακών Στόχων για τη Χιλιετία (Διακήρυξη του ΟΗΕ για τη Χιλιετία, 2000²⁶⁵) και των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης (SDG) για το 2030²⁶⁶. Στη Γενική Παρατήρηση αρ. 15 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, η Ειδική Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα αναγνώρισε επισήμως την πρόσβαση σε επαρκές και ασφαλές νερό ως θεμελιώδες ανθρωπινό δικαίωμα και ως προϋπόθεση για την εφαρμογή άλλων δικαιωμάτων²⁶⁷. Το 2008, το Συμβούλιο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του ΟΗΕ όρισε την Catarina de Albuquerque Ανεξάρτητη Εμπειρογνώμονα σχετικά με τις υποχρεώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων για την πρόσβαση σε ασφαλές πόσιμο νερό και αποχέτευση και τελικά το 2010, η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ με τη Διακήρυξη 64/292 αναγνώρισε επίσημα

²⁶³Περισσότερες από τις μισές περιπτώσεις που ερευνήθηκαν αφορούν περιστατικά περιβαλλοντικού ρατσισμού σχετιζόμενα με την πρόσβαση στο νερό, στις επαρκείς δομές αποχέτευσης και στη διαχείριση αποβλήτων; Heidegger, P. & Wiese, K. (2020)

²⁶⁴ Για παράδειγμα: United Nations General Assembly. (1989) Resolution 44/25: Convention on the Rights of the Child, (20 Νοεμβρίου 1989), άρθ. 24 παρ. 2, διαθέσιμο στο https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_44_25.pdf; United Nations General Assembly. 1979. Resolution 34/180: Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (18 Δεκεμβρίου 1979), άρθ. 14 παρ. 2 περ. Η, διαθέσιμο στο https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_34_180.pdf; United Nations General Assembly. 2006. Resolution 61/106: Convention on the Rights of Persons with Disabilities (13 Δεκεμβρίου 2006). Άρθ. 28, διαθέσιμο στο https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_61_106.pdf

²⁶⁵ United Nations General Assembly. 2000. Resolution 55/2: United Nations Millennium Declaration (18 Σεπτεμβρίου 2000), στ. 19, διαθέσιμο στο https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_2.pdf

²⁶⁶ United Nations. Sustainable Development Goals, Goal 6: Ensure access to water and sanitation for all, διαθέσιμο στο: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/water-and-sanitation/>

²⁶⁷ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR). (2002) General Comment No. 15: The right to water (arts. 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), (20 Ιανουαρίου 2003) διαθέσιμο στο https://www2.ohchr.org/english/issues/water/docs/CESCR_GC_15.pdf

το ανθρώπινο δικαίωμα στο νερό και την υγιεινή²⁶⁸ ως απαραίτητο στοιχείο για τη διαβίωση με ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την πραγμάτωση άλλων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ακολούθησε το Ψήφισμα 15/9 του Συμβουλίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ επίσης επιβεβαίωσε την ύπαρξη του δικαιώματος στο νερό ως κομμάτι του διεθνούς δικαίου²⁶⁹.

Το δικαίωμα στο νερό ερμηνεύεται και ορίζεται στη Γενική Παρατήρηση αρ. 15 ως «το δικαίωμα κάθε προσώπου σε επαρκές, ασφαλές, αποδεκτό, φυσικά προσβάσιμο και οικονομικά προσιτό νερό για προσωπική και οικιακή χρήση»²⁷⁰ και θεμελιώνεται στα άρθρα 11 και 12 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα. Το κανονιστικό περιεχόμενο του περιλαμβάνει τις έννοιες της διαθεσιμότητας που απαιτεί η παροχή νερού να είναι επαρκής και συνεχής και της ποιότητας, δηλαδή το νερό να είναι ασφαλές και να μη συνιστά απειλή για τη ζωή του ανθρώπου. Τέλος, η έννοια της προσβασιμότητας απαιτεί το νερό και οι υπηρεσίες υδροδότησης και αποχέτευσης να είναι φυσικώς προσβάσιμες και οικονομικά προσιτές. Οι υπηρεσίες πρέπει να είναι προσβάσιμες σε όλους χωρίς διακρίσεις²⁷¹, συμπεριλαμβανομένων των πλέον ευάλωτων ή περιθωριοποιημένων τμημάτων του πληθυσμού, ενώ προβλέπεται επίσης δικαίωμα πληροφόρησης, δηλαδή αναζήτησης, λήψης και μετάδοσης πληροφοριών σχετικών με θέματα ύδρευσης. Το ανθρώπινο δικαίωμα στο νερό επιβάλλει στα κράτη υποχρεώσεις σεβασμού, προστασίας και εκπλήρωσης²⁷². Η υποχρέωση σεβασμού απαιτεί από τα κράτη μέρη να μην παρεμβαίνουν άμεσα ή έμμεσα στην απόλαυση του δικαιώματος του νερού, να απέχουν από πρακτικές που αποκλείουν ή περιορίζουν την πρόσβαση σε επαρκές νερό για όλους και που μειώνουν την ποσότητα ή υποβαθμίζουν την ποιότητα του. Τα κράτη απαιτείται να λαμβάνουν τα αναγκαία και αποτελεσματικά αποτρεπτικά νομοθετικά και άλλα μέτρα ώστε να εμποδίζονται τρίτα μέρη (π.χ. εταιρείες) να δυσχεραίνουν ή να καθιστούν αδύνατη την εκπλήρωση του δικαιώματος. Τέλος, βάσει της υποχρέωσης εκπλήρωσης, τα κράτη απαιτείται να λαμβάνουν τα κατάλληλα θετικά μέτρα ώστε να εξασφαλίζουν ότι τα άτομα και οι κοινότητες απολαμβάνουν το δικαίωμα στο νερό και να υιοθετούν και εφαρμόζουν στρατηγικές και προγράμματα για να διασφαλίζουν την επάρκεια του και για τις μελλοντικές γενιές.

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης υπάρχει εκτενής νομοθεσία για την προστασία των υδάτων. Η Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών «Right2Water» ζήτησε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να διασφαλίσει ότι η νομοθεσία προστατεύει το νερό ως ανθρώπινο δικαίωμα και

²⁶⁸ United Nations General Assembly. (2010) Resolution 64/292: *The human right to water and sanitation*. (28 Ιουλίου 2010)

²⁶⁹ Fotopoulou, A. (2010) 'Νερό για όλους: Ανθρώπινο Δικαίωμα ή Θεμελιώδης Ανθρώπινη Ανάγκη' presented at the AQUA 2010 Conference in Athens, Greece 21-23 Οκτωβρίου 2010, διαθέσιμο στο https://www.researchgate.net/publication/210193129_Nero_gia_olous_Anthropino_Dikaioma_e_Themeliodes_Anthropine_Ananke; βλ. United Nations Human Rights Council. (2010) Resolution 15/9: *Human rights and access to safe drinking water and sanitation* (6 Οκτωβρίου 2010) διαθέσιμο στο <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G10/166/33/PDF/G1016633.pdf?OpenElement> και United Nations Human Rights Council. 2013. Resolution 24/18: *The human right to safe drinking water and sanitation*, (8 Οκτωβρίου 2013) διαθέσιμο στο <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G13/179/24/PDF/G1317924.pdf?OpenElement>

²⁷⁰ CESCR. General Comment No. 15. παρ. 2

²⁷¹ CESCR. General Comment No. 15. παρ. 11,12

²⁷² CESCR. General Comment No. 15. παρ. 17-29

ως κοινό αγαθό. Το 2018, η Επιτροπή πρότεινε την αναθεώρηση της οδηγίας για το πόσιμο νερό (98/83/ΕΚ) σε συνέχεια της Πρωτοβουλίας «Right2Water». Τελικά, το 2021 τέθηκε σε ισχύ η αναθεωρημένη Οδηγία για το νερό, η οποία θεσπίζει την υποχρέωση των κρατών μελών να βελτιώνουν ή να διατηρούν την πρόσβαση σε ασφαλές πόσιμο νερό για όλους, με έμφαση στις ευάλωτες και περιθωριοποιημένες ομάδες. Προβλέπει επίσης την αποτελεσματικότερη πρόσβαση των πολιτών σε πληροφορίες σχετικά με τους φορείς ύδρευσης, για παράδειγμα όσον αφορά την παροχή και την ποιότητα του πόσιμου νερού στον τόπο που ζουν²⁷³.

Σε περιφερειακό επίπεδο, το 2009 η Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης υιοθέτησε το Ψήφισμα 1693/2009 το οποίο αναγνώρισε ότι «το νερό είναι η μέγιστη πρόκληση του αιώνα μας» και ότι «η πρόσβαση σε αυτό πρέπει να αναγνωριστεί ως θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα επειδή είναι απαραίτητο για τη ζωή στον πλανήτη και είναι ένας πόρος που πρέπει να μοιράζεται από την ανθρωπότητα»²⁷⁴. Παρόλο που το δικαίωμα στο νερό θεωρείται κοινωνικό και οικονομικό δικαίωμα, συνδέεται στενά με το δικαίωμα στη ζωή και στην προσωπική και οικογενειακή ζωή που προστατεύονται από τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ. Ανεπαρκείς συνθήκες υγιεινής σε συνθήκες κράτησης και περιορισμένη πρόσβαση σε τρεχούμενο νερό δύνανται να συνιστούν προσβολή του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ²⁷⁵, ενώ η παράλειψη παροχής πληροφοριών για τις επιπτώσεις στην υγεία εξαιτίας βιομηχανικού ατυχήματος που προκάλεσε μόλυνση του νερού συνιστά καταπάτηση του άρθρου 8²⁷⁶. Το ΕΔΔΑ έχουν απασχολήσει υποθέσεις σχετικές με τη μόλυνση/ρύπανση του συστήματος υδροδότησης²⁷⁷, με την ανεπαρκή πρόσβαση σε νερό και εγκαταστάσεις υγιεινής σε συνθήκες κράτησης²⁷⁸, με το νερό ως δημόσια υπηρεσία και τη διακριτική μεταχείριση κατά την πρόσβαση σε αυτό. Η νομολογία του ΕΔΔΑ μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο στη διασφάλιση ενός κοινού για την ευρωπαϊκή περιφέρεια επιπέδου ποιότητας και στην περαιτέρω ανάπτυξη των δικαιωμάτων σχετικών με το νερό και την υγιεινή²⁷⁹.

3.3 Περιβαλλοντική δικαιοσύνη και δικαίωμα στο νερό: παράδειγμα από τη νομολογία του ΕΔΔΑ

Η πρόσβαση σε πόσιμο νερό και εγκαταστάσεις αποχέτευσης υπό το πρίσμα των διακρίσεων κατά ευάλωτων ομάδων παραμένει ακόμη ζήτημα σχετικά ανεξερευνήτο από τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Η απαγόρευση των διακρίσεων επικλήθηκε μερικώς στην απόφαση

²⁷³ Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Δελτίο Τύπου, 16.12.2020. 'Η Επιτροπή χαιρετίζει την τελική συμφωνία για την ποιότητα του νερού και την πρόσβαση σε πόσιμο νερό', διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_2417

²⁷⁴ Parliamentary Assembly Council of Europe. (2009) Resolution 1693 (2009): *Water: a strategic challenge for the Mediterranean Basin* (2 Οκτωβρίου 2009), διαθέσιμο στο: <https://pace.coe.int/en/files/17786/html>

²⁷⁵ *Iacov Stanciu κατά Ρουμανίας*, no. 35972/05, ΕΔΔΑ, απόφαση της 24^{ης} Ιουλίου 2012, παρ. 176

²⁷⁶ *Tătar*. [2009]. παρ. 122

²⁷⁷ *Zander κατά Σουηδίας*, no. 14282/88. ΕΔΔΑ, απόφαση της 25^{ης} Νοεμβρίου 1993; *Dzemyuk κατά Ουκρανίας*, no. 42488/02, ΕΔΔΑ, απόφαση της 4^{ης} Σεπτεμβρίου 2014; *Bacila κατά Ρουμανίας*, no.19234/04, απόφαση της 30^{ης} Μαρτίου 2010; *Dubetska*. [2011]

²⁷⁸ *Tadevosyan κατά Αρμενίας*, no. 69936/10, ΕΔΔΑ, απόφαση της 2^{ης} Δεκεμβρίου 2008; *Fedotov κατά Ρωσίας*, nos. 40792/10, 30538/14, 43439/14, ΕΔΔΑ, απόφαση της 25^{ης} Οκτωβρίου 2005

²⁷⁹ Braig, K. F. (2018) 'The European Court of Human Rights and the right to clean water and sanitation', *Water Policy*, Volume 2, Issue 2, Pages: 282–307

Butan και Dragomir κατά Ρουμανίας²⁸⁰ που αφορούσε την εφαρμογή απόφασης εθνικού δικαστηρίου που διέταζε μια ιδιωτική εταιρεία νερού να προβεί στη σύνδεση ενός διαμερίσματος με το σύστημα παροχής νερού. Το ΕΔΔΑ, ωστόσο, στην περίπτωση αυτή έκρινε παραβίαση του άρθρου 6 για την αποτελεσματική πρόσβαση στη δικαιοσύνη και δεν αξιολόγησε αν υφίστατο, μεταξύ άλλων, παραβίαση του άρθρου 14 σχετικού με την απαγόρευση των διακρίσεων²⁸¹. Προσφάτως, σλοβένοι πολίτες καταγωγής Ρομά στράφηκαν στο ΕΔΔΑ υποστηρίζοντας ότι το κράτος δεν τους είχε παράσχει πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες κοινής ωφέλειας, όπως πόσιμο νερό και αποχέτευση κατά παράβαση των άρθρων 3 και 8 της ΕΣΔΑ²⁸². Ισχυρίστηκαν ότι λόγω της έλλειψης πρόσβασης στις βασικές υπηρεσίες κοινής ωφελείας, είχαν υποστεί κατά παράβαση του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ αρνητική και μεροληπτική μεταχείριση από τις τοπικές αρχές. Το Δικαστήριο είχε έτσι την ευκαιρία να εξετάσει το ζήτημα της πρόσβασης σε καθαρό νερό και σύστημα αποχέτευσης υπό το πρίσμα του δικαιώματος στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή και μάλιστα σε σχέση με μια ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα που αντιμετωπίζει διακριτική μεταχείριση όσον αφορά την πρόσβαση σε υπηρεσίες. Μάλιστα, η απόφαση αφορά την πρώτη Ευρωπαϊκή χώρα που έχει κατοχυρώσει συνταγματικό δικαίωμα στο νερό²⁸³.

Η υπόθεση ξεκίνησε με δύο αιτήσεις – οι αιτούντες στην πρώτη περίπτωση, πατέρας και γιος Ρομά καταγωγής, ζούσαν στον άτυπο οικισμό Gogica vas σε μια ξύλινη καλύβα χωρίς πρόσβαση σε βασικές υποδομές καθαρού νερού και αποχέτευσης, και οι αιτούντες στην δεύτερη περίπτωση, μια οικογένεια Ρομά 14 ατόμων, διαβιούσαν στον οικισμό Dobruska vas 41 χωρίς πρόσβαση σε νερό, αποχέτευση και ηλεκτρικό. Οι επίμαχοι οικισμοί έχουν δημιουργηθεί με παράτυπο τρόπο και ως εκ τούτου δεν τους έχει χορηγηθεί άδεια οικοδόμησης, με αποτέλεσμα οι κρατικές αρχές να μη μπορούν να προχωρήσουν τη χορήγηση πρόσβασης στις σχετικές δημόσιες υποδομές. Αφού ανακάλεσε προηγούμενη νομολογία σχετικά με περιβαλλοντικά ζητήματα και ζητήματα υγείας, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε ότι οι υψηλοί κίνδυνοι για την υγεία που σχετίζονται με το μολυσμένο νερό συνιστούν παρέμβαση στα δικαιώματα που κατοχυρώνει το άρθρο 8²⁸⁴. Μολονότι λοιπόν, το Δικαστήριο δεν αναγνώρισε «δικαίωμα στο νερό» που να προστατεύεται από την ΕΣΔΑ, δέχτηκε ότι η «συστηματική και μακροχρόνια» έλλειψη πρόσβασης σε ασφαλές νερό μπορεί να ενεργοποιήσει τις θετικές υποχρεώσεις του κράτους βάσει του άρθρου 8. Το Δικαστήριο ανέλυσε τις θετικές υποχρεώσεις του κράτους να σεβαστεί την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή των αιτούντων βάσει του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ²⁸⁵. Ειδικότερα εξέτασε την θετική υποχρέωση του κράτους να παράσχει πρόσβαση σε υποδομές, λαμβάνοντας υπόψη την ευάλωτη και μειονεκτική θέση του πληθυσμού των Ρομά στη Σλοβενία²⁸⁶. Το ΕΔΔΑ σημείωσε ότι σε

²⁸⁰ *Butan και Dragomir κατά Ρουμανίας*, no. 40067/2006, ΕΔΔΑ, απόφαση της 14^{ης} Φεβρουαρίου 2008, παρ. 40-41

²⁸¹ *Butan και Dragomir*. [2008]. παρ. 45

²⁸² *Hudorovič και ά. κατά Σλοβενίας*, nos. 24816/14 and 25140/14, ΕΔΔΑ, απόφαση της 10^{ης} Μαρτίου 2020

²⁸³ Agence France-Presse in Ljubljana, 18.11.2016, ‘Slovenia adds water to constitution as fundamental right for all’, διαθέσιμο στο: <https://www.theguardian.com/environment/2016/nov/18/slovenia-adds-water-to-constitution-as-fundamental-right-for-all>

²⁸⁴ *Hudorovič*. [2020]. παρ.113

²⁸⁵ *Hudorovič*. [2020], παρ. 141,143

²⁸⁶ *Hudorovič*. [2020]

σχέση με κοινωνικοοικονομικής φύσεως θέματα το κράτος απολαμβάνει ευρύ περιθώριο εκτίμησης και έχει ευχέρεια σχετικά με τη χωρική ανάπτυξη και το σχεδιασμό των υποδομών κοινής ωφελείας²⁸⁷. Τελικά το ΕΔΔΑ, έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 8 λαμβάνοντας υπόψη τα μέτρα που είχαν λάβει οι σλοβένικες αρχές και ανταποκρίνονταν στις θετικές υποχρεώσεις τους να παράσχουν πρόσβαση στις υπηρεσίες συνυπολογίζοντας την ευάλωτη θέση των αιτούντων²⁸⁸. Επιπλέον, το Δικαστήριο έλαβε υπόψη τις κοινωνικές παροχές πρόνοιας που λαμβάνουν οι αιτούντες και θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν για να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσης τους και την αποτυχία των αιτούντων να προβάλουν αποδείξεις για τις αρνητικές επιπτώσεις της ελλιπούς πρόσβασης σε νερό στην υγεία και την αξιοπρέπεια τους²⁸⁹.

Η ανωτέρω απόφαση προξενεί ανάμεικτα συναισθήματα, για κάποιους δημιουργεί την ελπίδα για την περαιτέρω εξέλιξη των κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως του δικαιώματος στο νερό, ενώ σε κάποιους άλλους προκαλεί ανησυχία για την εξέλιξη των δικαιωμάτων των περιθωριοποιημένων ομάδων, όπως είναι οι Ρομά κοινότητες²⁹⁰. Αρχικά, η απόφαση αναγνωρίζει μεν ότι το κράτος έχει θετική υποχρέωση να παράσχει πρόσβαση σε καθαρό νερό δυνάμει του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, αφού η «συστηματική και μακροχρόνια» έλλειψη πρόσβασης σε ασφαλές νερό έχει αρνητικές επιπτώσεις στην υγεία και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια²⁹¹. Παρόλ' αυτά, τελικά κρίθηκε ότι οι αιτούντες δεν είχαν αποδείξει πειστικά ότι όντως η αποτυχία του κράτους να διασφαλίσει την πρόσβαση τους σε καθαρό νερό για δεκαετίες είχε σοβαρές επιπτώσεις²⁹². Το συμπέρασμα αυτό αντιτίθεται στην κοινή λογική ότι η ελλιπής πρόσβαση για δεκαετίες σε καθαρό νερό στην πραγματικότητα βλάπτει την ανθρώπινη υγεία και αξιοπρέπεια, ενώ ακόμη σύμφωνα με τους δύο δικαστές που μειοψήφησαν είναι ένα συμπέρασμα αβάσιμο²⁹³. Το Δικαστήριο δέχτηκε επίσης ότι οι κοινότητες Ρομά αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες δυσκολίες στην πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες απ' ότι η πλειοψηφία του πληθυσμού και ότι πιθανόν απαιτούνται συγκεκριμένα κρατικά μέτρα που να ανταποκρίνονται στις ανάγκες τους²⁹⁴. Οι συγκεκριμένες νομικές προϋποθέσεις που τίθενται από τη σλοβένικη νομοθεσία για την πρόσβαση στις δημόσιες υποδομές κρίθηκε ότι μπορεί να έχουν δυσανάλογες επιπτώσεις στα μέλη των κοινοτήτων Ρομά που διαβιούν σε άτυπους οικισμούς και βασίζονται σε βοηθήματα κοινωνικής

²⁸⁷ Hudorovič. [2020]. παρ. 144

²⁸⁸ Hudorovič. [2020], παρ. 158, 159

²⁸⁹ Hudorovič. [2020], παρ. 158, 159

²⁹⁰ David, V. 09.04.2020. 'The Court's first ruling on Roma's access to safe water and sanitation in Hudorovic et al. v. Slovenia: Reasons for Hope and Worry', διαθέσιμο στο: <https://strasbourgobservers.com/2020/04/09/the-courts-first-ruling-on-romas-access-to-safe-water-and-sanitation-in-hudorovic-et-al-v-slovenia-reasons-for-hope-and-worry/>

²⁹¹ Hudorovič. [2020]. παρ. 113

²⁹² Hudorovič. [2020]. παρ. 158

²⁹³ David, V. (2020); Εν μέρει αντίθετη γνώμη του δικαστή Pavli, με τη συμμετοχή του δικαστή Kuris, παρ. 7: « Η έλλειψη πρόσβασης σε παροχή καθαρού νερού και βασικής υγιεινής για παρατεταμένες χρονικές περιόδους είναι, εξ ορισμού, μια δύσκολη κατάσταση που επηρεάζει αρνητικά τα βασικά συμφέροντα της ιδιωτικής ζωής και τη βασική ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Δεν χρειάζεται να αποδείξει κανείς ότι είναι έτσι... Δεν υπάρχει ουσιαστική διαφορά στην πραγματική ζωή μεταξύ του να έχει μολυνθεί η παροχή νερού από ένα κοντινό νεκροταφείο (όπως στην περίπτωση *Dzemyuk κατά Ουκρανίας*, αρ. 42488/02, 4 Σεπτεμβρίου 2014) από το να έχουν εξαναγκαστεί, όπως οι σημερινοί αιτούντες, να συλλέγουν νερό από νεκροταφεία και άλλες μη ασφαλείς πηγές για πολύ μεγάλες περιόδους.»

²⁹⁴ Hudorovič. [2020].. παρ. 143

πρόνοιας²⁹⁵. Πάντως στη συγκεκριμένη περίπτωση, το Δικαστήριο ακολούθησε μια εξ ολοκλήρου φορμαλιστική προσέγγιση και δέχτηκε ότι η παρατυπία των οικισμών είναι επαρκής λόγος περιορισμού της σύνδεσης των οικισμών με το δημόσιο δίκτυο υδροδότησης²⁹⁶. Επιπλέον, το ΕΔΔΑ, παρά το γεγονός ότι δεν ήταν ξεκάθαρο αν υπήρχαν πραγματικές επιλογές μετεγκατάστασης των αιτούντων, θεώρησε ότι «οι αιτούντες παρέμεναν από επιλογή στον οικισμό»²⁹⁷ και δεν εξέτασε συγκεκριμένα αν τα μέτρα που είχαν ληφθεί από το κράτος, για παράδειγμα η εγκατάσταση δεξαμενών νερού, ήταν αποτελεσματικά²⁹⁸.

Η απόφαση αυτή του Δικαστηρίου παραβλέπει να εξετάσει το ζήτημα της άνισης πρόσβασης στο νερό ως ζήτημα διακριτικής μεταχείρισης, να εξετάσει ακριβώς το επιχείρημα που προέβλεπε οι αιτούντες ότι στερούνταν ισότιμης πρόσβασης²⁹⁹ και όχι απλά πρόσβασης στις υπηρεσίες κοινής ωφέλειας. Το Δικαστήριο στην παρούσα υπόθεση δεν έλαβε υπόψη του τη διαχρονική περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό που υφίστανται οι κοινότητες Ρομά στην Ευρώπη, φαινόμενο που αντικατοπτρίζεται σε διάφορες έρευνες και μελέτες³⁰⁰ και στη νομολογία του Δικαστηρίου³⁰¹, με αποτέλεσμα να αποσυνδέσει το ζήτημα της προσβασιμότητας στο νερό στην παρούσα υπόθεση από το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο ελάμβανε χώρα³⁰². Στην απόφαση Winterstein κ.ά. κατά Γαλλίας³⁰³, το ΕΔΔΑ είχε αναγνωρίσει ότι οι Ρομά αποτελούν μια ευάλωτη μειονότητα και ότι τα κράτη απαιτείται να λαμβάνουν υπόψη τις ιδιαίτερες ανάγκες τους. Οι διακρίσεις, ιστορικές ή βαθιά ριζωμένες, και ο κοινωνικός αποκλεισμός μπορούν να είναι οι κύριοι λόγοι για την ευαλωτότητα ατόμων και ομάδων³⁰⁴. Τα κράτη έχουν την άμεση υποχρέωση να λαμβάνουν μέτρα ώστε να

²⁹⁵ Hudorovič. [2020]. παρ. 147

²⁹⁶ Hudorovič. [2020]. παρ. 145-146, 150 ; βλ. επίσης στην εν μέρει αντίθετη γνώμη του δικαστή Pavli , με τη συμμετοχή του δικαστή Kuris, παρ. 13: «Το μόνο επιχείρημα που προβάλλει η κυβέρνηση ως προς αυτό είναι ένα τυπικό: ότι ο οικισμός των Ρομά στο Goriča vas είναι «άτυπος» και συνεπώς, η εθνική νομοθεσία απαγορεύει τη σύνδεσή της με οποιαδήποτε δημόσια υπηρεσία. Γενικά, δεν υπάρχει τίποτα μεμπτό στο να επιδιώκει ένα κράτος αποθάρρυνση παράνομων κατασκευών και διατήρηση της δημόσιας τάξης με νόμιμο τρόπο περιορίζοντας την πρόσβασή τους σε επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας. Ωστόσο, στο συγκεκριμένο πλαίσιο των κοινοτήτων Ρομά, άλλων ευάλωτων ομάδων (συμπεριλαμβανομένων των παιδιών) ή ακόμη του γενικού πληθυσμού από ορισμένες απόψεις, το επιχείρημα νομιμότητας έχει απορριφθεί επανειλημμένα από το Δικαστήριο ως μη επαρκή αιτιολόγηση, από μόνη της, για σοβαρές παρεμβάσεις στα δικαιώματα του άρθρου 8 (βλ. *Ivanova and Cherkezov κατά Βουλγαρίας*, αρ. 6577/15, 21 Απριλίου 2016). Τα κράτη υποχρεούνται να λαμβάνουν υπόψη τους την ευαλωτότητα των κοινοτήτων Ρομά και μάλιστα να λάβουν θετικά μέτρα για να ικανοποιούν τις συγκεκριμένες ανάγκες και τον τρόπο ζωής τους.»

²⁹⁷ Hudorovič. [2020]. παρ. 148

²⁹⁸ David, V. (2020); Hudorovič. [2020]. παρ. 150-151

²⁹⁹ Sardelić, J. (2021). 'Developing into equal citizens?: Historical re-creation of Roma as an underdeveloped minority', *Journal of Law, Social Justice and Global Development*, (Special Issue: 'Beyond Development: Local Histories of Global Poverty'), Issue 26, Pages: 58-69

³⁰⁰ FRA (.European Union Agency for Fundamental Rights). 2016; European Roma Rights Centre (ERRC). (2017).; Heidegger, P.&Wiese K.. (2020).

³⁰¹ ECtHR Factsheet, September 2022, 'Roma and Travellers', διαθέσιμο στο: https://www.echr.coe.int/documents/fs_roma_eng.pdf

³⁰² Mishra, M. (2021). 'A Tale of Two Communities: Inequality and the Right to Water in Hudorovič and Others v Slovenia'. *LSE Law Review*, Volume 6, Issue 3, Pages: 170-178.

³⁰³ *Winterstein κ.ά. κατά Γαλλίας*, no. 27013/07, ΕΔΔΑ, απόφαση της 17ης Οκτωβρίου 2013

³⁰⁴ UNEP. Kok, MTJ & Jäger, J (eds). 'Vulnerability of People and the Environment- Challenges and Opportunities: Background Report on Chapter 7 of the Fourth Global Environment Outlook (GEO-4)', διαθέσιμο στο https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/7751/-Vulnerability%20of%20people%20and%20the%20environment_%20challenges%20and%20opportunities-2009871.pdf?sequence=3&isAllowed=y, σελ. 69

αντιμετωπίζουν τις ανισότητες στην πρόσβαση στο νερό, όπως επίσης η εξασφάλιση της πρόσβασης των ευάλωτων ομάδων οφείλει να είναι κεντρικό σημείο στην ιεράρχηση των προτεραιοτήτων στις πολιτικές και πρακτικές των κρατών³⁰⁵. Στην παρούσα υπόθεση Hudorovic κ.ά. κατά Σλοβενίας, το Δικαστήριο επέμεινε στο ευρύ περιθώριο εκτίμησης των κρατών σε σχέση με τα κοινωνικοοικονομικά ζητήματα με αποτέλεσμα να μη δοθεί έμφαση στη διαχρονική περιθωριοποίηση και τη μειονεκτική θέση των κοινοτήτων στις σχηματισθείσες κοινωνικές σχέσεις, δηλαδή όπως αποτυπώνονται στο νόμο, στις πολιτικές, θεσμικές, κοινωνικές και πολιτισμικές δομές³⁰⁶. Κατά συνέπεια, δεν εξετάστηκε ο διαφορετικός αντίκτυπος που μπορεί να έχει μια κρατική πολιτική σε σχέση με κάποια συγκεκριμένη ομάδα πληθυσμού και το αν το κράτος έλαβε αποτελεσματικά μέτρα ώστε να τον μετριάσει. Στην παρέμβαση του, την οποία κατέθεσε ως τρίτο μέρος το Κέντρο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Πανεπιστημίου της Γάνδης υποστήριξε ότι μια από τις μορφές άνιση μεταχείρισης στη Σλοβενία αποτελεί η συστηματική αποτυχία του κράτους να βελτιώσει τις υποδομές στις κοινότητες των Ρομά πολιτών³⁰⁷. Άλλωστε οι ίδιοι οι αιτούντες υποστήριζαν ότι το κράτος δεν είχε λάβει επαρκώς υπόψη τις ιδιαίτερες ανάγκες τους ως μέλη μιας κοινωνικά μειονεκτούσας κοινότητας και ότι στις πρακτικές των τοπικών αρχών σημαντικό ρόλο είχαν παίξει τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις³⁰⁸, με αποτέλεσμα να μην απολαμβάνουν ισότιμη πρόσβαση στις υπηρεσίες κοινής ωφέλειας. Επίσης, η έλλειψη υποδομών και η ανεπαρκής πρόσβαση σε νερό δεν εκφράζει απλώς τη διακριτική μεταχείριση αλλά τη διαιώνίζει περαιτέρω, οδηγώντας σε μεγαλύτερο στιγματισμό μιας ιστορικά περιθωριοποιημένης κοινότητας και σε περισσότερη αποξένωση από το γενικό πληθυσμό. Έτσι, δημιουργείται το ερώτημα γιατί το Δικαστήριο δεν εξέτασε το ζήτημα της διακριτικής μεταχείρισης του άρθρου 14 ξεχωριστά³⁰⁹.

Τελικά, η υπόθεση Hudorovic κ.ά. κατά Σλοβενίας αφορούσε κυρίως την κοινωνική ανισότητα, όπως υποστηρίζεται και στην ξεχωριστή γνώμη των δύο δικαστών³¹⁰. Η απόφαση του Δικαστηρίου σχετικά με την πρόσβαση σε νερό και εγκαταστάσεις υγιεινής για τις περιθωριοποιημένες κοινότητες Ρομά συμβάλλει περιορισμένα στην αντιμετώπιση της κοινωνικής ανισότητας και στην ανάπτυξη της ιδέας της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, της σύνδεσης δηλαδή μεταξύ των διακρίσεων και της περιβαλλοντικής υποβάθμισης, στην

³⁰⁵ de Albuquerque, C. (2014) *Realizing the Human rights to water and sanitation: a handbook by the UN Special Rapporteur Catarina de Albuquerque*, Portugal: UN 2014, διαθέσιμο στο https://www.pseau.org/outils/ouvrages/ohchr_realizing_the_human_rights_to_water_and_sanitation_a_handbook_2014.pdf

³⁰⁶ Misiedjan D. (2019) *Towards a Sustainable Human Right to Water: Supporting Vulnerable People and Protecting Water Resources*, Netherlands Network for Human Rights Research. Cambridge ; Antwerp ; Chicago : Intersentia: Intersentia.

³⁰⁷ Human Rights Centre of Ghent University. (2015) Written submissions by the Hudorovič v. Slovenia and Novak and Others v. Slovenia (Applications Nos. 24816/14 and 25140/14), διαθέσιμο στο <https://hrc.ugent.be/wp-content/uploads/2019/10/Hudorovic-and-Novak-v.-Slovenia.pdf>

³⁰⁸ *Hudorovič. [2020]*. παρ. 160

³⁰⁹ Mishra, M. (2021)

³¹⁰ Εν μέρει αντίθετη γνώμη του δικαστή Pavli , με τη συμμετοχή του δικαστή Kuris, παρ. 17, «Αν κοιτάξει κανείς πέρα από τα τυπικά, η περίπτωση των πρώτων αιτούντων από τη Goriča vas είναι τελικά μια ιστορία δύο κοινοτήτων, η μία κοινότητα Ρομά και η άλλη κοινότητα που ανήκει στην πλειοψηφία, που ζουν σε απόσταση αναπνοής η μία από την άλλη – στη μία από αυτές βγαίνει τρεχούμενο νερό από τις βρύσες τους, και η άλλη δεν είχε ποτέ καθόλου τρεχούμενο νερό για πάνω από τριάντα χρόνια. Αυτό σε μια χώρα με ετήσιο κατά κεφαλήν ΑΕΠ.άνω των 20.000 ευρώ.»

ευρωπαϊκή ήπειρο. Οι οικολογικοί και γεωγραφικοί παράγοντες δεν είναι αποσυνδεδεμένοι από το κοινωνικό και θεσμικό πλαίσιο στο οποίο ζουν οι άνθρωποι και η αναγνώριση της τρωτότητας συγκεκριμένων ομάδων, εξαιτίας και των ιστορικών διακρίσεων που έχουν υποστεί³¹¹, συμβάλλει στην πιο αποτελεσματική απόλαυση των δικαιωμάτων τους³¹². Ωστόσο, δεδομένης της νέας ευρωπαϊκής οδηγίας για το νερό και της έκτασης που λαμβάνει το ζήτημα μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών, θεωρείται ότι η απόφαση αυτή μπορεί να συνεισφέρει στο διάλογο για την εφαρμογή των διατάξεων της οδηγίας³¹³ αλλά και μπορεί να ανοίξει το δρόμο για να διευκρινιστεί μελλοντικά η εφαρμογή των άρθρων 8 και 14 της ΕΣΔΑ σε αντίστοιχες περιπτώσεις και για να αναπτυχθούν περαιτέρω τα δικαιώματα σχετικά με το νερό³¹⁴.

3.4 Πολιτικές αντιμετώπισης του περιβαλλοντικού ρατσισμού

Για την προώθηση της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης στην Ευρώπη είναι απαραίτητη η τόνωση και ενίσχυση των πολιτικών σε όλα τα δικαιοδοτικά επίπεδα, διεθνές, περιφερειακό, εθνικό και τοπικό. Η περιβαλλοντική δικαιοσύνη θα πρέπει να ενσωματωθεί σε όλες οι εθνικές ή ευρωπαϊκές πολιτικές και στρατηγικές για την ένταξη των Ρομά πολιτών. Οι πολιτικές ένταξης θα πρέπει να εστιάζουν στο να θέτουν ένα υψηλό επίπεδο προστασίας της υγείας και του περιβάλλοντος, σύμφωνα και με τα άρθρα 34 και 35 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επιπλέον, στη διαμόρφωση των πολιτικών της προστασίας του περιβάλλοντος και της βιώσιμης ανάπτυξης, τα ζητήματα περιβαλλοντικής δικαιοσύνης οφείλουν να λαμβάνονται υπόψη. Αναγκαίο για τα ανωτέρω είναι η έρευνα και συστηματική ανάλυση των περιπτώσεων περιβαλλοντικών ανισοτήτων, ώστε να βελτιώνεται η χάραξη της πολιτικής³¹⁵. Το νέο ευρωπαϊκό πλαίσιο για τις εθνικές στρατηγικές ένταξης των Ρομά για το 2020 έως 2030 έχει ως στόχο να ενισχύσει την ένταξη σε όλους τους τομείς και να υποστηρίξει την ισότιμη πρόσβαση σε δικαιώματα και υπηρεσίες³¹⁶, ενώ στο σχέδιο παρακολούθησης³¹⁷ της νέας στρατηγικής περιλαμβάνεται η καταπολέμηση των περιβαλλοντικών ανισοτήτων και η προώθηση της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης.

³¹¹ Osofsky, H.M. (2005)

³¹² Misiedjan, D. (2019)

³¹³ Πουϊκλή, Κλ. (2020)

³¹⁴ David, V. (2020)

³¹⁵ Heidegger, P. & Wiese, K. (2020), σελ. 34-35

³¹⁶ European Commission. (2020) Communication from the Commission to the European Parliament and the Council: *A Union of Equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020 – 2030*, (07 Οκτωβρίου 2020)

³¹⁷ FRA (European Union Agency for Fundamental Rights). (2020) ‘Monitoring framework for an EU Roma Strategic Framework for Equality, Inclusion and Participation: Objectives and indicators’, Publications Office, διαθέσιμο στο https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/2020-portfolio_of_indicators_working-paper_en.pdf

Επίλογος

Το περιβάλλον δεν αποτελεί μια αφηρημένη έννοια, παρά αντιπροσωπεύει το χώρο διαβίωσης, την ποιότητα της ζωής και την υγεία των ανθρώπινων όντων και των μελλοντικών γενεών³¹⁸. Το περιβάλλον και η προστασία του έχουν αναδειχθεί προοδευτικά σε ζητήματα που απασχολούν έντονα τη διεθνή κοινότητα δεδομένων των σύγχρονων οικολογικών προβλημάτων και της περιβαλλοντικής υποβάθμισης που μεταβάλλουν τις συνθήκες διαβίωσης και πλήττουν την ανθρώπινη υγεία και ευημερία. Περιβάλλον και άνθρωπος είναι έννοιες αλληλένδετες και κρίνεται ζήτημα υψίστης σημασίας, σήμερα περισσότερο από ποτέ, να βρεθούν τρόποι εξισορρόπησης μεταξύ των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων και της διαφύλαξης του περιβάλλοντος. Σημαντικό εργαλείο προς την κατεύθυνση αυτής της εναρμόνισης είναι η προάσπιση των κανόνων προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με αποτέλεσμα την αυστηροποίηση της περιβαλλοντικής προστασίας και την ισχυροποίηση των κανόνων ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Το υγιεινό περιβάλλον συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για την αποτελεσματική άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ ακόμη, για την αποτελεσματική προστασία του περιβάλλοντος είναι απαραίτητη η άσκηση των διαδικαστικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε να περιγραφεί η πορεία αναγνώρισης αυτής της συμπλοκής ανθρωπίνων δικαιωμάτων και περιβαλλοντικής προστασίας στο διεθνές, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο. Το δικαίωμα σε ένα υγιεινό και οικολογικά ισόρροπο περιβάλλον έχει εδραιωθεί πλέον στη σφαίρα του διεθνούς δικαίου και όλο και περισσότερο αναγνωρίζεται από όργανα ανθρωπίνων δικαιωμάτων και από τη νομολογία δικαστηρίων. Το δικαίωμα στο περιβάλλον αναγνωρίστηκε τελικά και επίσημα με μια Διακήρυξη ορόσημο της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ, η οποία εικάζεται ότι θα ωθήσει σε σημαντικές διεθνείς και εθνικές εξελίξεις. Ακόμη κι αν αυτή η προσέγγιση που βασίζεται στη θεωρία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δε συμβάλλει δραματικά στη βελτίωση των περιβαλλοντικών συνθηκών, θα ισχυροποιηθεί η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έναντι της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και ενδεχομένως θα προκύψουν νέες περιβαλλοντικές συνθήκες και κρατικές υποχρεώσεις προστασίας.

Το δικαίωμα στο περιβάλλον εμφανίζεται και στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Στην ΕΣΔΑ δεν υφίσταται μεν ρητή αναγνώριση του δικαιώματος στο περιβάλλον, αλλά το ΕΔΔΑ, επιδιώκοντας να προσαρμόσει την παρεχόμενη από τη Σύμβαση προστασία στα σύγχρονα δεδομένα έχει καθιερώσει ένα σύστημα προστασίας. Η προστασία αυτή λαμβάνει το χαρακτήρα έμμεσης προστασίας, μέσω του συσχετισμού των περιβαλλοντικών ζητημάτων με αναγνωρισμένα στην ΕΣΔΑ ατομικά δικαιώματα και θεμελιώδεις ελευθερίες, όπως το δικαίωμα στη ζωή και την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, στην περιουσία και στην πρόσβαση στη δικαιοσύνη. Η νομολογία του ΕΔΔΑ εκτείνεται σε περιπτώσεις όπου οι περιβαλλοντικές συνθήκες θέτουν σε κίνδυνο ή οδηγούν σε παραβίαση ενός κατοχυρωμένου δικαιώματος, αλλά και σε περιπτώσεις που θίγονται τα διαδικαστικά δικαιώματα ή μια περιβαλλοντική πολιτική πλήττει δυσανάλογα ένα

³¹⁸International Court of Justice, Advisory Opinion, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, 8 Ιουλίου 1996, παρά. 29

κατοχυρωμένο δικαίωμα. Από την εξέλιξη της νομολογίας, είναι φανερό ότι η ΕΣΔΑ μπορεί να λειτουργήσει για τους Ευρωπαίους πολίτες ως ένα δίκτυ προστασίας απέναντι της σοβαρής περιβαλλοντικής ρύπανσης και ως ένα μέσο πίεσης των αρχών των κρατών μελών για την τήρηση της περιβαλλοντικής νομοθεσίας και των περιβαλλοντικών προτύπων, για την εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων και για το σεβασμό των διαδικαστικών περιβαλλοντικών δικαιωμάτων των πολιτών και των μη κυβερνητικών οργανώσεων³¹⁹.

Η περιβαλλοντική υποβάθμιση και τα σύγχρονα οικολογικά προβλήματα δε γνωρίζουν σύνορα και πλήττουν όλο τον πλανήτη. Ωστόσο, είναι αλήθεια ότι οι πιο ευάλωτες κοινωνικά ομάδες πλήττονται δυσανάλογα από τα προβλήματα ενώ συχνά στερούνται την πρόσβαση σε βασικά περιβαλλοντικά οφέλη. Ενόψει αυτών των φαινομένων, αναδεικνύεται η ανάγκη για την επίτευξη περιβαλλοντικής δικαιοσύνης. Στην Ευρώπη, βάσει ερευνών, η εθνοτική μειονότητα των Ρομά αντιμετωπίζει περισσότερο και συχνότερα από άλλες ομάδες του πληθυσμού περιβαλλοντικό ρατσισμό, ο οποίος προκαλείται και ενισχύεται από οικονομικούς, κοινωνικούς και ιστορικούς παράγοντες. Μια από τις πιο συχνές διακρίσεις που υφίστανται οι κοινότητες Ρομά στην Ευρώπη είναι η διακριτική μεταχείριση όσον αφορά την πρόσβαση υπηρεσίες νερού και αποχέτευσης. Η πρόσφατη απόφαση του ΕΔΔΑ που αφορά την πρόσβαση δύο κοινοτήτων Ρομά στη Σλοβενία σε υπηρεσίες κοινής ωφέλειας παρέλειψε να λάβει υπόψη της την πτυχή αυτή των περιβαλλοντικών ανισοτήτων που προκύπτουν από διακριτική μεταχείριση. Πέρα όμως από την απόφαση του ΕΔΔΑ, η αντιμετώπιση του περιβαλλοντικού ρατσισμού που υφίστανται οι Ρομά κοινότητες απαιτεί την ενσωμάτωση της ιδέας της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης σε όλες τις πολιτικές ένταξης των Ρομά πολιτών, σε διεθνές, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο. Μια πραγματική περιβαλλοντική δικαιοσύνη θα προκύψει μέσα από τη συντονισμένη αναγνώριση και καταπολέμηση των διακρίσεων και των κοινωνικών ανισοτήτων.

³¹⁹ Verschuuren, J. (2015)

Βιβλιογραφία

1. Βιβλία

Ελληνικά

Σιούτη, Γ. Π. 2018, *Εγχειρίδιο Δικαίου Περιβάλλοντος*, 4η εκδ. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα

Σισυλιάνος Λ.Α. 2017, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2η εκδ. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη

Ξενόγλωσσα

Birnie P., Boyle A.E. & Redgwell C. 2021, *International Law and the Environment*, 3rd. New York: Oxford University Press

Boyd D. R. 2012. *The Environmental Rights Revolution: A Global Study of Constitutions, Human Rights, and the Environment*, (Law and Society series), Vancouver: UBC Press

Bullard, R.D. 1990. *Dumping in Dixie: Race, Class, and Environmental Quality*, 3rd ed., New York: Routledge.

Crowe D. M. 1995. *A History of The Gypsies of Eastern Europe and Russia*, New York: Palgrave

Council of Europe. 2022, *Manual on Human Rights and the Environment: Principles emerging from the case law of the European Court on Human Rights and the conclusions and decisions of the European Committee of Social Rights*, 3rd ed., Strasbourg: Council of Europe

de Albuquerque, C. 2014. 'Realizing the Human rights to water and sanitation: a handbook by the UN Special Rapporteur Catarina de Albuquerque', Portugal: UN 2014, διαθέσιμο στο https://www.pseau.org/outils/ouvrages/ohchr_realizing_the_human_rights_to_water_and_sanitation_a_handbook_2014.pdf

Forowicz, M. 2010. *The Reception of International Law in the European Court of Human Rights*, New York: Oxford University Press.

Gerards, J. 2019. *General Principles of the European Convention on Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press

Gleeson, B., & Low, N. 1998. *Justice, Society and Nature: An exploration of political ecology*, 1st ed., London: Routledge

Heiskanen, H.E. 2018, *Towards Greener Human Rights Protection: Rewriting the Environmental Case Law of the European Court of Human Rights*, Tampere: Tampere University Press

Misiedjan D. 2019. *Towards a Sustainable Human Right to Water: Supporting Vulnerable People and Protecting Water Resources*, Netherlands Network for Human Rights Research. Cambridge ; Antwerp ; Chicago : Intersentia.

2. Άρθρα, Μελέτες, Εκθέσεις

Agyeman J, Bullard RD, Evans B. 2003. ‘Introduction: joined-up thinking: bringing together sustainability, environmental justice, and equity’. In eds. J Agyeman, RD Bullard, B Evans, *Just Sustainabilities: Development in an Unequal World*, pp. 1–18. Cambridge MA: MIT Press.

Bosselmann, K. 2001. ‘Human Rights and the Environment: Redefining Fundamental Principles?’. In: Gleeson, B., Low, N. (eds) *Governing for the Environment. Global Issues Series*. London: Palgrave Publishers Ltd

Boyle, A. 2009. ‘Environment and Human Rights’, *Max Planck Encyclopedias of International Law [MPIL]*, Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law, διαθέσιμο στο <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1948>

Boyle, A. 2012. ‘Human Rights and the Environment: Where Next?’, *European Journal of International Law*, Volume 23, Issue 3, August 2012, Pages 613–642

Boyd, D. 2018. ‘Catalyst for Change: Evaluating Forty Years of Experience in Implementing the Right to a Healthy Environment’. In J. Knox & R. Pejan (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (pp. 17-41). Cambridge: Cambridge University Press.

Boyd D., Knox J. & Limon M.. 2021. *#The Time is Now, The case for universal recognition of the right to a safe, clean, healthy and sustainable environment*, Universal Rights Group διαθέσιμο στο: https://www.universal-rights.org/wp-content/uploads/2021/02/2021_URG_R2HE_TIME_REPORT_MM.pdf

Braig, K. F. 2018. ‘The European Court of Human Rights and the right to clean water and sanitation’, *Water Policy*, Volume 2, Issue 2, Pages: 282–307

Bratspies, R. 2015. ‘Do We Need a Human Right to a Healthy Environment?’, *Santa Clara J. Int'l L.*, Volume 13, Issue.1, Pages 31-69

- Bratspies, R.M.. 2018. ‘Reasoning Up to Human Rights: Environmental Rights as Customary International Law’. In J. Knox & R. Pejan (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (pp. 122-135). Cambridge: Cambridge University Press
- Brown Weiss, E. 2013, Intergenerational Equity, Max Planck Encyclopaedias of International Law, διαθέσιμο στο <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1421?prd=MPIL>
- Bullard, R. D. & Wright, B. H. 1993. ‘Environmental justice for all: community perspectives on health and research needs’. *Toxicology and industrial health*, Volume 9, Issue 5, Pages: 821–841.
- CEU Center for Environmental Policy and Law (CEPL), The Health and Environment Alliance (HEAL). The Coalition for Environmental Justice. 2007. ‘*Making the Case for Environmental Justice in Central and Eastern Europe*’, διαθέσιμο στο https://www.env-health.org/IMG/pdf/ceu_teljes_pdf.pdf
- Daly, E., & May, J. 2018. ‘Learning from Constitutional Environmental Rights’. In J. Knox & R. Pejan (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (pp. 42-58). Cambridge: Cambridge University Press.
- de Sadeleer, N. M. 2012. ‘Enforcing EUCHR Principles and Fundamental Rights in Environmental Cases’. *Nordic Journal of International Law*, Volume 81, No. 1, Pages: 39-74
- ECtHR Factsheet, September 2022, ‘*Roma and Travellers*’, διαθέσιμο στο: https://www.echr.coe.int/documents/fs_roma_eng.pdf
- European Roma Rights Centre (ERRC). 2017. ‘*Thirsting for justice. Europe’s Roma Denied Access to Clean Water and Sanitation*’, διαθέσιμο στο http://www.errc.org/uploads/upload_en/file/thirsting-for-justice-march-2017.pdf
- Feris, L. 2008. ‘Constitutional Environmental Rights: An Under-Utilised Resource’, *South African Journal on Human Rights*, 24:1, pages: 29-49
- Fotopoulou, A. 2010. ‘*Νερό για όλους: Ανθρώπινο Δικαίωμα ή Θεμελιώδης Ανθρώπινη Ανάγκη*’ presented at the AQUA 2010 Conference in Athens, Greece 21-23 Οκτωβρίου 2010, διαθέσιμο στο https://www.researchgate.net/publication/210193129_Nero_gia_olous_Anthropino_Dika_ioma_e_Themeliodes_Anthropine_Ananke
- FRA (European Union Agency for Fundamental Rights). 2016. ‘*Second European Union Minorities and Discrimination Survey Roma – Selected findings*’, Publications Office,

<https://fra.europa.eu/en/publication/2016/second-european-union-minorities-and-discrimination-survey-roma-selected-findings>

- FRA (European Union Agency for Fundamental Rights). 2020. *'Monitoring framework for an EU Roma Strategic Framework for Equality, Inclusion and Participation: Objectives and indicators'*, Publications Office, διαθέσιμο στο https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/2020-portfolio_of_indicators_working-paper_en.pdf
- Francioni, F. 2010. 'International Human Rights in an Environmental Horizon', *European Journal of International Law*, Volume 21, Issue 1, Pages: 41–55
- Gonzalez, C.G. 2015. 'Human rights, environmental justice, and the North-South divide,' *SANTA CLARA J. INT'L L.* Volume 13, Pages:151- 195
- Harper, K., Steger, T. & Filčák, R. 2009. 'Environmental justice and Roma communities in Central and Eastern Europe'. *Environmental Policy and Governance*. Volume: 19, Issue 4, Pages: 251-268.
- Heidegger, P. & Wiese, K. 2020. *'Pushed to the wastelands: Environmental racism against Roma communities in Central and Eastern Europe'* Brussels: European Environmental Bureau, διαθέσιμο στο <https://eeb.org/library/pushed-to-the-wastelands-environmental-racism-against-roma-communities-in-central-and-eastern-europe/>
- Human Rights Centre of Ghent University. 2015. Written submissions by the Hudorovič v. Slovenia and Novak and Others v. Slovenia (Applications Nos. 24816/14 and 25140/14), διαθέσιμο στο <https://hrc.ugent.be/wp-content/uploads/2019/10/Hudorovic-and-Novak-v.-Slovenia.pdf>
- Knox, J.H. 2014. *Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment*, UN Doc 25/53, Geneva : UN Human Rights Council διαθέσιμο στο <https://digitallibrary.un.org/record/768955>
- Knox, J.H. 2018, *Framework Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligation relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment*, Report 37/39, Geneva: UN Human Rights Council διαθέσιμο στο <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/017/42/PDF/G1801742.pdf?OpenElement>

- Knox J.H., Pejan R.. 2018, ‘Introduction to the Human right to a Healthy Environment’. In J. Knox & R. Pejan (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (pp. 1-16). Cambridge: Cambridge University Press
- Knox, J.H. 2019. ‘The Global Pact for the Environment: At the crossroads of human rights and the environment’. *RECIEL*, Volume 28, Issue 1, Pages: 40– 47
- Knox, J.H. 2020, ‘Constructing the Human Right to a Healthy Environment’, *Annual Review of Law and Social Science*, Volume 16, October 2020, Pages: 79-95
- Kobylarz, N. 2018. “The European Court of Human Rights: An Underrated Forum for Environmental Litigation,” in Tegner Anker, H. and Egelund Olsen, B. (eds) *Sustainable Management of Natural Resources: Legal Instruments and Approaches*. Cambridge: Intersentia, Pages: 99–120
- Kobylarz, N. 2022. ‘Balancing its way out of strong anthropocentrism: integration of ‘ecological minimum standards’ in the European Court of Human Rights’ ‘fair balance’ review’. *Journal of Human Rights and the Environment*. Volume 13, Issue 0, Pages: 16-85
- Kuehn, R.R.. 2000. “A Taxonomy of Environmental Justice.” *The Environmental Law Reporter*, Volume 30, Pages: 10681- 10703
- Lambert, E. 2020, ‘The Environment and Human Rights: Introductory Report to the High-Level Conference Environmental Protection and Human Rights’, presented at the High-Level Conference Environmental Protection and Human Rights, 27 February 2020, Strasbourg διαθέσιμο στο <https://rm.coe.int/report-e-lambert-en/16809c827f>
- Mahoney, P. 2004 ‘The Comparative Method in Judgements of the European Court of Human Rights: Reference Back to National Law’, in G Canivet, M Andenas and D Fairgrieve (eds), *Comparative law before the courts (British Institute of International and Comparative Law)*, 135-137.
- Mishra, M. 2021. ‘A Tale of Two Communities: Inequality and the Right to Water in Hudorovič and Others v Slovenia’. *LSE Law Review*, Volume 6, Issue 3, Pages: 170–178.
- Morrow. K. 2019. ‘The ECHR, Environment-Based Human Rights Claims and the Search for Standards’, in SJ Turner, D Shelton, J Razzaque, O McIntyre and JR May (eds), ‘*Environmental Rights. The Development of Standards*’ Cambridge: Cambridge University Press
- Müllerová, H. 2015. ‘Environment Playing Short-handed: Margin of Appreciation in Environmental Jurisprudence of the European Court of Human Rights’. *Review of*

European, Comparative & International Environmental Law, Volume 24, Issue 1, Pages: 83-92.

Norwegian Institution for Human Rights (NIM). 2021. Report ‘*Climate and Human Rights*’, chapter 5 ‘The European Convention on Human Rights’, διαθέσιμο στο <https://www.nhri.no/en/report/climate-and-human-rights/5-the-european-convention-on-human-rights/>

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). 2011, *Analytical study on the relationship between human rights and the environment, Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights*, UN Doc. A/HRC/19/34, Geneva: UN 16 Dec. 2011 διαθέσιμο στο <https://digitallibrary.un.org/record/718748?ln=en>

Orellana M. 2015. ‘Reflections on the Right to a Healthy Environment: Comments on Rebecca Bratspies’ Do We Need a Human Right to a Healthy Environment?’, *Santa Clara J.Int’l L.*, Volume 13, Issue 1, Pages: 71-79

Osofsky HM, 2005. ‘Learning from Environmental Justice: A New Model for International Environmental Rights’ *Stanford Environmental Law Journal*, Volume 24, Issue 1, Pages: 71-147

Pedersen, O.W. 2010, ‘The Ties that Bind: The Environment, the European Convention on Human Rights and the Rule of Law’. *European Public Law*, Vol. 16, No. 4, P. 571

Pedersen, O.W.2010. ‘Environmental Principles and Environmental Justice.’ *Environmental Law Review*, Volume 12, Issue 1, Pages: 26-49

Pedersen, O.W. 2018. ‘The European Court of Human Rights and International Environmental Law’ Chapter 5 in John H Knox and Ramin Pejan (eds), *The Human Right to a Healthy Environment*, Pages: 86-96, Cambridge: Cambridge University Press

Peters, B. 2020. ‘The European Court of Human Rights and the environment’. In the Mead S., Samson B. Sobenes E. (eds.) *The Environment Through the Lens of International Courts and Tribunals*, The Hague: Asser Press

Πουϊκλή, Κλ. 2020. ‘Το δικαίωμα στο νερό και ο περιβαλλοντικός ρατσισμός στην Ευρώπη - Σκέψεις με αφορμή την απόφαση του ΕΔΔΑ Hudoronič και λοιποί κατά Σλοβενίας’, *Περιβάλλον & Δίκαιο*, Τεύχος 2/2020, σελ. 263-269

Πουϊκλή, Κλ. & Τσακαλογιάννη Ι. 2022. ‘Ανασκόπηση της εμφάνισης και εξέλιξης των κλιματικών αγωγών στην Ευρώπη’, *Περιβάλλον & Δίκαιο*, τεύχος 99, Ιανουάριος-Μάρτιος 2022

- Rajamani, L. 2018. ‘Human Rights in the Climate Change Regime: From Rio to Paris and Beyond’. In J. Knox & R. Pejan (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (pp. 236-251). Cambridge: Cambridge University Press
- Rechtschaffen, C. & Gauna, E. P. 2002, *Environmental justice : law, policy, and regulation*. Durham, N.C: Carolina Academic Press.
- Richelle, J. 2022. ‘Environmental procedural rights before European courts: still searching for a common script or multiplying avenues of protection?’, *REALaw European and comparative administrative law*, διαθέσιμο στο: <https://realaw.blog/2022/02/25/environmental-procedural-rights-before-european-courts-still-searching-for-a-common-script-or-multiplying-avenues-of-protection-by-justine-richelle/#comments>
- Rodríguez-Garavito, C. 2017. ‘A Human Right to a Healthy Environment? Moral, Legal and Empirical Considerations’. In John H. Knox & Ramin Pejan, eds. *The Human Right to a Healthy Environment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sardelić, J. 2021. ‘Developing into equal citizens?: Historical re-creation of Roma as an underdeveloped minority’, *Journal of Law, Social Justice and Global Development*, (Special Issue: ‘Beyond Development: Local Histories of Global Poverty’), Issue 26, Pages: 58-69
- Scalia, V. 2015. *The European Court of Human Rights and Environmental Crime – Study in the framework of the efface research project*, διαθέσιμο στο www. efface.eu.
- Shelton, D. 2001. ‘Environmental Rights’, in Anton, D. K. and Shelton, D. L., *Environmental Protection and Human Rights*, Cambridge: Cambridge University Press
- Shestack, J. 2000. ‘The Philosophical Foundations of Human Rights’, in Anton, D. K. and Shelton, D. L., *Environmental Protection and Human Rights*, Cambridge: Cambridge University Press
- Schlosberg, D. 2004. ‘Reconceiving Environmental Justice: Global Movements And Political Theories’, *Environmental Politics*, Volume 13, Issue 3, Pages 517-540
- UN. 2002. *Report of the World Summit on Sustainable Development, Johannesburg, South Africa, 26 August-4 September 2002*, UN Doc. A/CONF.199/20(2002), New York : UN, 2002 διαθέσιμο στο <https://digitallibrary.un.org/record/478154>
- UNEP. Kok, MTJ & Jäger, J (eds). ‘Vulnerability of People and the Environment- Challenges and Opportunities: Background Report on Chapter 7 of the Fourth Global Environment Outlook (GEO-4)’, διαθέσιμο στο <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/7751/-Vulnerability%20of%20pe>

[ople%20and%20the%20environment_%20challenges%20and%20opportunities-2009871.pdf?sequence=3&isAllowed=y,](https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/27070/SGGaps.pdf?sequence=3&isAllowed=y)

United Nations Secretary-General. 2018. *Report of the Secretary-General 'Gaps in international environmental law and environment-related instruments: towards a global pact for the environment*, διαθέσιμο στο <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/27070/SGGaps.pdf?sequence=3&isAllowed=y>

van Boven, A.. Master Thesis. 2021. 'The Greening of Human Rights Environmental protection under the European Court of Human Rights 1990-2020', Utrecht: Utrecht University, διαθέσιμο στο <https://studenttheses.uu.nl/bitstream/handle/20.500.12932/38738/Thesis%20Anne%20van%20Boven%20The%20Greening%20of%20Human%20Rights%206880711.pdf?sequence=1>

Verschuuren, J. 2015. 'Contribution of the case law of the European Court of Human Rights to sustainable development in Europe'. In W. Scholtz, & J. Verschuuren (Eds.), *Regional Environmental Law: Transregional Comparative Lessons in Pursuit of Sustainable Development* (pp. 363-385). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd.

WHO Regional Office for Europe. 2008. *The Tallinn Charter "Health Systems for Health and Wealth"*, διαθέσιμο στο https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0008/88613/E91438.pdf

3. Πηγές Διαδικτύου

Agence France-Presse in Ljubljana, 18.11.2016, 'Slovenia adds water to constitution as fundamental right for all', διαθέσιμο στο: <https://www.theguardian.com/environment/2016/nov/18/slovenia-adds-water-to-constitution-as-fundamental-right-for-all>

COE. 29.09.2022, 'The Committee of Ministers calls on member states to recognise the right to a clean, healthy and sustainable environment as a human right', διαθέσιμο στο <https://www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/-/committee-of-ministers-calls-on-member-states-to-recognise-the-right-to-a-clean-healthy-and-sustainable-environment-as-a-human-right>

David, V. 09.04.2020. 'The Court's first ruling on Roma's access to safe water and sanitation in Hudorovic et al. v. Slovenia: Reasons for Hope and Worry', διαθέσιμο στο: <https://strasbourgobservers.com/2020/04/09/the-courts-first-ruling-on-romas-access-to-safe-water-and-sanitation-in-hudorovic-et-al-v-slovenia-reasons-for-hope-and-worry/>

- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Δελτίο Τύπου, 16.12.2020. ‘Η Επιτροπή χαιρετίζει την τελική συμφωνία για την ποιότητα του νερού και την πρόσβαση σε πόσιμο νερό’, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_2417
- IISD. 03.08.2022, ‘UNGA Recognizes Human Right to Clean, Healthy, and Sustainable Environment’, διαθέσιμο στο: <https://sdg.iisd.org/news/unga-recognizes-human-right-to-clean-healthy-and-sustainable-environment/>
- IUCN. 29.10.2021, ‘Right to a healthy environment’, διαθέσιμο στο <https://www.iucn.org/news/world-commission-environmental-law/202110/right-a-healthy-environment>
- Harvey F. 02.12.2020, ‘Humanity is waging war on nature, says UN secretary general’, διαθέσιμο στο <https://www.theguardian.com/environment/2020/dec/02/humanity-is-waging-war-on-nature-says-un-secretary-general-antonio-guterres>
- Pikramenou, N. 08.01.2018, ‘Rights of Nature: Time to shift the paradigm in the EU?’, διαθέσιμο στο <https://nomosphysis.org.gr/17265/rights-nature-time-shift-paradigm-eu/?lang=en>
- UNCC. 13.04.2022, ‘What is the triple planetary crisis?’, διαθέσιμο στο: <https://unfccc.int/blog/what-is-the-triple-planetary-crisis>
- United Nations Development Programm. 2011. ‘Human Development Report: Sustainability and Equity: A Better Future for All’ διαθέσιμο στο <https://hdr.undp.org/system/files/documents//human-development-report-2011-english-human-development-report-2011-english>
- United Nations. Sustainable Development Goals, Goal 6: Ensure access to water and sanitation for all, διαθέσιμο στο: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/water-and-sanitation/>
- UNECE Information Unit. 20.05.2022. ‘Climate change threatens access to water and sanitation, warn UNECE & WHO/Europe, urging reinforced measures under Protocol to boost resilience’, διαθέσιμο στο: <https://unece.org/media/press/367685>
- UNEP. 14.07.2020, ‘The triple planetary crisis: Forging a new relationship between people and the earth’, διαθέσιμο στο <https://www.unep.org/news-and-stories/speech/triple-planetary-crisis-forging-new-relationship-between-people-and-earth>
- WHO. ‘Public health and environment’, διαθέσιμο στο <https://www.who.int/data/gho/data/themes/public-health-and-environment>

WHO/UNICEF. 2021. JMP global database on drinking water, sanitation and hygiene.
<https://washdata.org/data>

4. Νομικά κείμενα

Διεθνή

International Court of Justice (ICJ). 1996. Advisory Opinion of 8 July 1996, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, διαθέσιμο στο <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf>

United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR). 2002. General Comment No. 15: The right to water (arts. 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), (20 Ιανουαρίου 2003)

United Nations Conference on Environmental and Development. 1992, *Rio Declaration on Environment and Development* (14 Ιουνίου 1992)

United Nations Conference on Human Environment. 1972, *Stockholm Declaration: Declaration on the Human Environment* (16 Ιουνίου 1972)

United Nations Human Rights Council. 2010. Resolution 15/9: Human rights and access to safe drinking water and sanitation (6 Οκτωβρίου 2010)

United Nations Human Rights Council. 2013. Resolution 24/18: The human right to safe drinking water and sanitation, (8 Οκτωβρίου 2013)

United Nations Human Rights Council. 2021, Resolution 48/13: The human right to a clean, healthy and sustainable environment (18 Οκτωβρίου 2021)

United Nations General Assembly. 1979. Resolution 34/180: Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (18 Δεκεμβρίου 1979)

United Nations General Assembly. 1989. Resolution 44/25: Convention on the Rights of the Child, (20 Νοεμβρίου 1989)

United Nations General Assembly. 2000. Resolution 55/2: United Nations Millennium Declaration (18 Σεπτεμβρίου 2000)

United Nations General Assembly. 2006. Resolution 61/106: Convention on the Rights of Persons with Disabilities (13 Δεκεμβρίου 2006).

United Nations General Assembly. 2010. Resolution 64/292: The human right to water and sanitation. (28 Ιουλίου 2010)

United Nations General Assembly. 2022. Resolution 76/300: The human right to a clean, healthy and sustainable environment (28 Ιουλίου 2022)

Περιφερειακά

Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social, and Cultural Rights, “Protocol of San Salvador”, 1988, διαθέσιμο στο <http://www.oas.org/en/sare/social-inclusion/protocol-ssv/docs/protocol-san-salvador-en.pdf>

African Charter on Human and Peoples' Rights, 1981, διαθέσιμο στο <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49>

Arab Charter on Human Rights (ArCHR), 2004, επανεκτύπωση σε 12 Int'l Hum.Rts. Rep.893 (2005)

Asean Human Rights Declaration, διαθέσιμο στο: https://asean.org/wp-content/uploads/2021/01/6_AHRD_Booklet.pdf

European Commission. 2020. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council: *A Union of Equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020 – 2030* (07 Οκτωβρίου 2020)

Inter-American Court of Human Rights. 2017. Advisory Opinion 23/17, *State Obligations Concerning the Protection of the Environment*, 15/11/2017, διαθέσιμο στο https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_23_ing.pdf

Parliamentary Assembly Council of Europe. 2009. Resolution 1693 (2009): *Water: a strategic challenge for the Mediterranean Basin* (2 Οκτωβρίου 2009),

Parliamentary Assembly. 2021. Resolution 2396 (2021). *Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe*. (29 Σεπτεμβρίου 2021)

UNECE. 1998, *Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters* (25 Ιουνίου 1998)

5. Νομολογία

Athanassoglou κ.ά. κατά Ελβετίας, no. 27644/95, ΕΔΔΑ, απόφαση της 6η Απριλίου 2000

Al Jedda κατά Ηνωμένου Βασιλείου, no. 27021/08, ΕΔΔΑ, απόφαση της 7^{ης} Ιουλίου 2011

Al Skeini κ.ά. κατά Ηνωμένου Βασιλείου, no. 55721/07, ΕΔΔΑ, απόφαση της 7^{ης} Ιουλίου 2011

Arapanasewicz κατά Πολωνίας, no. 6854/07, ΕΔΔΑ, απόφαση της 3ης Μαΐου 2011

Association Burestop 55 κ.ά. κατά Γαλλίας, no. 56176/18, 56189/18, 56232/18 et al., ΕΔΔΑ, απόφαση της 1ης Ιουλίου 2021

Bacila κατά Ρουμανίας, no.19234/04, απόφαση της 30ης Μαρτίου 2010

Balmer-Schafroth κ.ά. κατά Ελβετίας, no. 22110/93, ΕΔΔΑ, απόφαση της 26ης Αυγούστου 1997

Bankovic κ.ά. κατά Βελγίου, no. 52207/99, ΕΔΔΑ, απόφαση της 12ης Δεκεμβρίου 2001, παρά. 57

Beinarovic κ.ά. κατά Λιθουανίας, nos. 70520/10, 21920/10 and 41876/11, ΕΔΔΑ, απόφαση της 12ης Σεπτεμβρίου 2018

Bosset-Triboulet κ.ά. κατά Γαλλίας, no. 34078/02, ΕΔΔΑ, απόφαση της 29ης Μαρτίου 2010

Brândușe κατά Ρουμανίας, no. 39951/08, ΕΔΔΑ, απόφαση της 27^{ης} Οκτωβρίου 2015

Brincat κ.ά. κατά Μάλτας , nos. 60908/11, 62110/11, 62129/11, 62312/11 and 62338/11, ΕΔΔΑ, απόφαση της 24ης Ιουλίου 2014

Budayeva κ.ά. κατά Ρωσίας, nos. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 and 15343/02, ΕΔΔΑ, απόφαση της 20ης Μαρτίου 2008

Bursa Barosu Başkanlığı κ.ά. κατά Τουρκίας, no. 25680/05, ΕΔΔΑ, απόφαση της 19ης Ιουνίου 2018

Butan και Dragomir κατά Ρουμανίας, no. 40067/2006, ΕΔΔΑ, απόφαση της 14ης Φεβρουαρίου 2008

Chagos Islanders κατά Ηνωμένου Βασιλείου, no. 35622/04, ΕΔΔΑ, απόφαση της 11ης Δεκεμβρίου 2012

Collectif stop melox et mox κατά Γαλλίας, no. 75218/01, ΕΔΔΑ, απόφαση της 12ης Ιουνίου 2007, παρ. 15

Cordella κατά Ιταλίας, nos. 54414/13. 54264/15, ΕΔΔΑ, απόφαση της 24ης Ιανουαρίου 2019

Costel Popa κατά Ρουμανίας, no. 47558/10, ΕΔΔΑ, απόφαση της 26ης Απριλίου 2016

Deés κατά Ουγγαρίας, no. 2345/06, ΕΔΔΑ, απόφαση της 9ης Φεβρουαρίου 2011

Demir και Baykara κατά Τουρκίας, no. 34503/97, ΕΔΔΑ, απόφαση της 12ης Νοεμβρίου 2008, παρ. 68

Depalle κατά Γαλλίας, no. 34044/02, ΕΔΔΑ, απόφαση της 29ης Μαρτίου 2010

Di Sarno κατά Ιταλίας, no. 30765/08, ΕΔΔΑ, απόφαση της 10ης Ιανουαρίου 2012

Duarte Agostinho κ.ά. κατά Πορτογαλίας κ.ά., no. 39371/20, ΕΔΔΑ

Dubetska κ.ά. κατά Ουκρανίας, No. 30499/03, ΕΔΔΑ, απόφαση της 10ης Μαΐου 2011

Dzemyuk κατά Ουκρανίας, no. 42488/02, ΕΔΔΑ, απόφαση της 4ης Σεπτεμβρίου 2014

Elefteriadias κατά Ρουμανίας, no. 38427/05, απόφαση της 25ης Ιανουαρίου 2011

Fedotov κατά Ρωσίας, nos. 40792/10 ,30538/14, 43439/14, ΕΔΔΑ, απόφαση της 25ης Οκτωβρίου 2005

Florea κατά Ρουμανίας, no. 37186/03, ΕΔΔΑ, απόφαση της 14ης Δεκεμβρίου 2010

Fredin κατά Σουηδίας, no. 12033/86, ΕΔΔΑ, απόφαση της 18ης Φεβρουαρίου 1991

Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia) [1997] Απόφαση, 1. C. J. Reports 1997, p. 7

Giacomeli κατά Ιταλίας, no. 59909/00, ΕΔΔΑ, απόφαση της 2ας Νοεμβρίου 2006

Grimkoskaya κατά Ουκρανίας, no. 38182/03, ΕΔΔΑ, απόφαση της 21ης Ιουλίου 2011

Guerra κ.ά. κατά Ιταλίας, no. 116/1996/735/932, απόφαση της 19ης Φεβρουαρίου 1998

Guseva κατά Βουλγαρίας, no. 6987/07, ΕΔΔΑ, απόφαση της 17ης Φεβρουαρίου 2015

Hadzhiyska κατά Βουλγαρίας, no. 20701/09, ΕΔΔΑ, απόφαση της 15ης Φεβρουαρίου 2012

Hamer κατά Βελγίου, no. 21861/03, ΕΔΔΑ, απόφαση της 27ης Νοεμβρίου 2007

Hassan κατά Ηνωμένου Βασιλείου, no. 29750/09, ΕΔΔΑ, απόφαση της 16ης Σεπτεμβρίου 2014

Hatton κ.ά. κατά Ηνωμένου Βασιλείου, no. 36022/97, ΕΔΔΑ, απόφαση της 8^{ης} Ιουλίου 2003

Hirsi Jamaa κ.ά. κατά Ιταλίας, no. 27765/09, ΕΔΔΑ, απόφαση της 23^{ης} Φεβρουαρίου 2012

Howald Moor κ.ά. κατά Ελβετίας, no. 41072/11, 52067/10, ΕΔΔΑ, απόφαση της 11ης Ιουνίου 2014

Hudorovič και ά. κατά Σλοβενίας, nos. 24816/14 and 25140/14, ΕΔΔΑ, απόφαση της 10ης Μαρτίου 2020

Iacov Stanciu κατά Ρουμανίας, no. 35972/05, ΕΔΔΑ, απόφαση της 24ης Ιουλίου 2012

Ilhan κατά Τουρκίας, no. 22277/93, ΕΔΔΑ, απόφαση της 27ης Ιουνίου 2000

Jugheli κ.ά. κατά Γεωργίας, no. 38342/05, ΕΔΔΑ, απόφαση της 13ης Ιουλίου 2017

Kara κ.ά. κατά Πολωνίας, nos. 75031/13 and 3 others, ΕΔΔΑ, απόφαση της 28ης Φεβρουαρίου 2022

Kapsalis και Nima-Kapsali κατά Ελλάδος, no 20937/03, ΕΔΔΑ, απόφαση της 23ης Σεπτεμβρίου 2004

Karin Andersson κ.ά. κατά Σουηδίας, no. 29878/09, ΕΔΔΑ, απόφαση της 25ης Σεπτεμβρίου 2014

Klass κ.ά. κατά Γερμανίας, no. 5029/71, ΕΔΔΑ, απόφαση της 6ης Σεπτεμβρίου 1978

KlimaSeniorinnen κατά Ελβετίας, no. 53600/20, ΕΔΔΑ

Kursun κατά Τουρκίας, no. 22677/10, ΕΔΔΑ, απόφαση της 30ης Οκτωβρίου 2018

Kyrtaros κατά Ελλάδος, no. 41666/98, ΕΔΔΑ, απόφαση της 22ας Μαΐου 2003

L'Érablière asbl κατά Βελγίου, no. 49230/07, ΕΔΔΑ, απόφαση της 24ης Φεβρουαρίου 2009

L.C.B. κατά Ηνωμένου Βασιλείου, no 23413/94, ΕΔΔΑ, απόφαση της 9ης Ιουνίου 1998

Ledyagena κ.ά. κατά Ρωσίας, nos. 53157/99, 53247/99, 53695/00 and 56850/00, ΕΔΔΑ, απόφαση της 26ης Μαρτίου 2007

Lemke κατά Τουρκίας, no. 17381/02, ΕΔΔΑ, απόφαση της 5ης Ιουνίου 2007

Loizidou κατά Τουρκίας, no. 15318/89, ΕΔΔΑ, απόφαση της 23^{ης} Μαρτίου 1995

López Ostra κατά Ισπανίας, no. 16798/90, ΕΔΔΑ, απόφαση της 9ης Δεκεμβρίου 1994

Marangopoulos Foundation for Human Rights κατά Ελλάδας, No. 30/2005, Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων, απόφαση της 6ης Δεκεμβρίου 2006

McGinley and Egan κατά Ηνωμένου Βασιλείου, nos. 21825/93 and 23414/94, ΕΔΔΑ, απόφαση της 9ης Ιουνίου 1998

Mileva κ.ά. κατά Βουλγαρίας, nos. 43449/02 and 21475/04, ΕΔΔΑ, απόφαση της 25ης Νοεμβρίου 2010

Moreno Gomez κατά Ισπανίας, no. 4143/02, ΕΔΔΑ, απόφαση της 16ης Φεβρουαρίου 2005

Murillo Saldias κ.ά. κατά Ισπανίας, no. 76973/01, ΕΔΔΑ, απόφαση της 28ης Νοεμβρίου 2006

N.A. κ.ά. κατά Τουρκίας, no. 46827/99, ΕΔΔΑ, απόφαση της 11ης Οκτωβρίου 2005

National Movement Ekoglasnost κατά Βουλγαρίας, no. 31678/17, ΕΔΔΑ, απόφαση της 15ης Δεκεμβρίου 2020

Papastavrou κ.ά. κατά Ελλάδας, no. 46372/99, ΕΔΔΑ, απόφαση της 10ης Απριλίου 2003

Paul and Audrey Edwards κατά Ηνωμένου Βασιλείου, no. 46477/99, ΕΔΔΑ, απόφαση της 14ης Φεβρουαρίου 2002

Pine Valley Developments Ltd κ.ά. κατά Ιρλανδίας, no. 12742/87, ΕΔΔΑ, απόφαση της 29ης Νοεμβρίου 1991

Stanev κατά Βουλγαρίας, No. 36760/06, ΕΔΔΑ, απόφαση της 17ης Ιανουαρίου 2012

Steel and Morris κατά Ηνωμένου Βασιλείου, no. 68416/01, ΕΔΔΑ, απόφαση της 15ης Μαΐου 2005

Tadevosyan κατά Αρμενίας, no. 69936/10, ΕΔΔΑ, απόφαση της 2ας Δεκεμβρίου 2008

Taşkin κ.ά. κατά Τουρκίας, no. 46117/99, ΕΔΔΑ, απόφαση της 10^{ης} Νοεμβρίου 2004

Tătar κατά Ρουμανίας, no 67021/01, ΕΔΔΑ, απόφαση της 27^{ης} Ιανουαρίου 2009

Turgut κ.ά. κατά Τουρκίας, no. 4860/09, ΕΔΔΑ, απόφαση της 8ης Ιουλίου 2008

Vides Aizsardzibas klubs κατά Λετονίας, no. 57829/00, ΕΔΔΑ, απόφαση της 27ης Μαΐου 2004

Vilnes κ.ά. κατά Νορβηγίας, nos. 52806/09 and 22703/10, ΕΔΔΑ, απόφαση της 24ης Μαρτίου 2014

Winterstein κ.ά. κατά Γαλλίας, no. 27013/07, ΕΔΔΑ, απόφαση της 17ης Οκτωβρίου 2013

ZANTE Marathonisi AE κατά Ελλάδας, no. 14216/03, ΕΔΔΑ, απόφαση της 7ης Δεκεμβρίου 2007

Zander κατά Σουηδίας, no. 14282/88. ΕΔΔΑ, απόφαση της 25ης Νοεμβρίου 1993